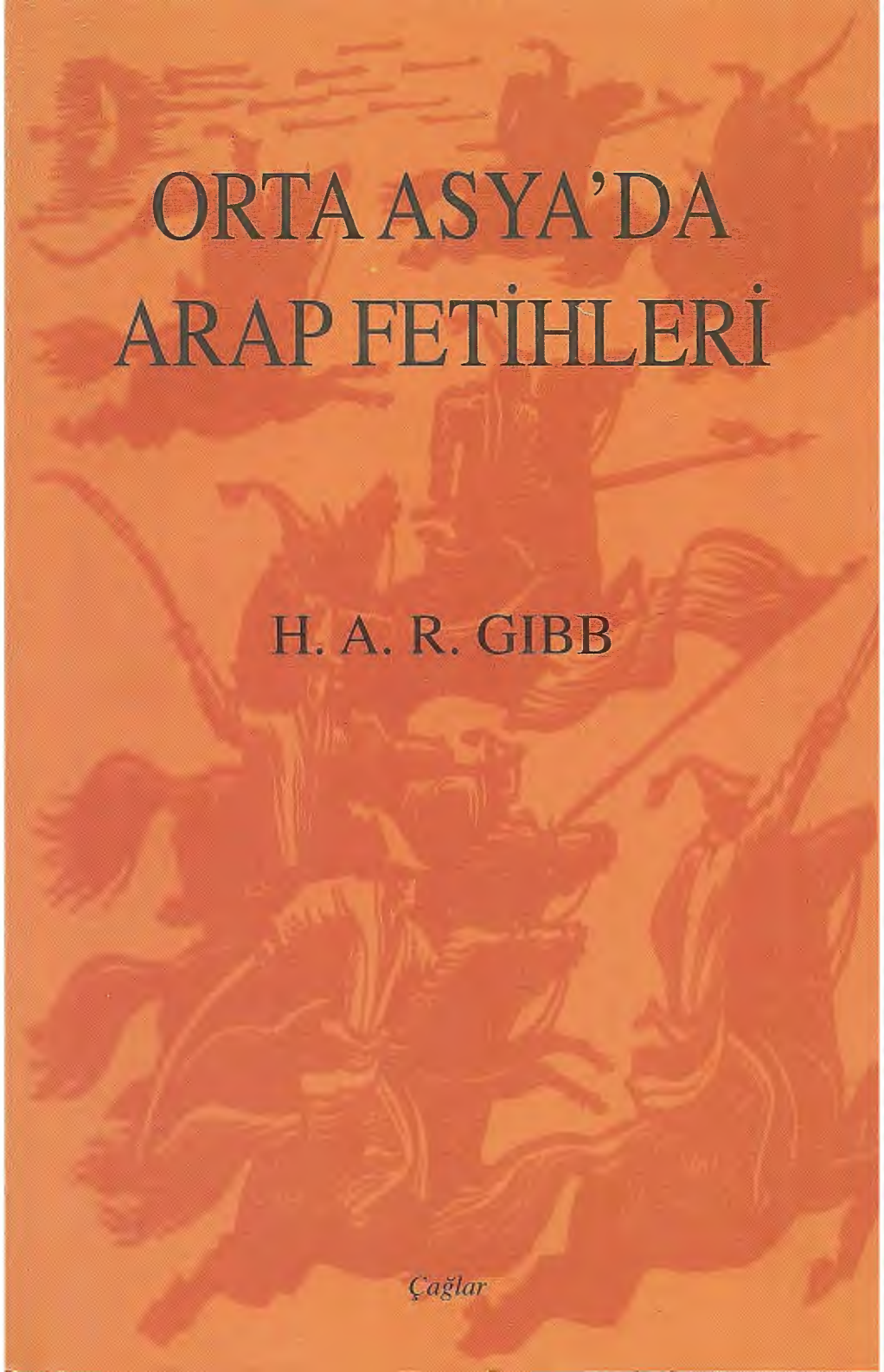
ORTA ASYA'DA ARAP FETİHLERİ

H. A. R. GIBB

Çağlar

Hamilton Alexander Roskeen GİBB:

1895'te İskenderiye'de doğdu. İskoçya'da eğitim gördü ve yüksek öğrenimini Edinburg Üniversitesi'nde Sâmî diller (İbranice, Arâmîce, Arapça) okuyarak tamamladı. 1922'de Londra Üniversitesi'nde Doktora yaptı.1937-1955 yılları arası Oxford, 1955-1964 yıllarında Harvard Üniversitesi'nde Arapça Profesörlüğü yaptı. 1971'de öldü.

Eserleri; Arabic Literature: An Introduction (Londra 1926), The Arab Conquest in Central Asia (Londra 1923), Mohammedanism: An Historical Survery (Oxford 1949); The Life of Saadin (London 1973), Modern Trends in Islam (Chicago 1947), Harold Soven'le birlikte Islamic Society and the West I-II (Oxford 1950).

Çağlar Yayınları : 5
Tarih : 2

Baskıya Esas Alınan Nüsha:
The Arab Conquests in Central Asia (Londra 1923)
Yazar:
Hamilton Alexander Roskeen Gibb
Çeviren:
Doç.Dr. Hasan Kurt

Birinci Baskı : Şubat 2005
Dizgi-iç düzen : Çağlar
Baskı - Cilt : Özkan
ISBN : 975-98994-3-4

Çağlar Yayınları
Bayındır 1. Sk. No: 27/19 Kızılay / ANKARA
Tel: (0312) 435 26 62 Fax: (0312) 432 35 83
E-mail:caglaryay@yahoo.com

ORTA ASYA'DA ARAP FETİHLERİ

Hamilton Alexander Roskeen GIBB

Çev: Doç.Dr. Hasan KURT

Ankara, 2005
Çağlar Yayınları

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE'YE ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ **7**
ÖNSÖZ **13**

I. GİRİŞ
CEYHUN HAVZASI **15**
Erken Dönem Tarihi 15
Siyasî Bölünmeler 19
Arapça Kaynaklar 25

II. İLK AKINLAR **29**
Aşağı Toharistan'ın Fethi 29
Buhârâ ve Soğd'un İlk Ele Geçirilişi 31
Arapların Çekilişi 38

III. KUTEYBE'NİN FETİHLERİ **45**
Aşağı Toharistan'ın Geri Alınışı 47
Buhârâ'nın Fethi 49
Takviye ve İleri Hareket 53
Seyhun Vilayetlerine Seferler 65

IV. TÜRKLERİN KARŞI ATAĞI **75**

V. MAVERAÜNNEHİR'İN YENİDEN FETHİ **105**

İNDEKS **117**

BİBLİYOGRAFYA **123**

TÜRKÇE'YE ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi, Türkler için yeni bir dinî ve siyasî yapılanma sürecini başlatmıştır. Türk ve dünya tarihinde kalıcı izler bırakacak bir dönüm noktası olmuştur. Türk dünyası bu süreçte Araplarla kanlı çatışmalar yaşamışsa da, sonraki dönemlerde iki taraf ortak bir tarihin mimarları haline gelmişlerdir. Yüzyıllarca Türkler, İslâm dünyasının liderliğini yapmışlar; Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok Müslüman Türk devleti kurup dünyanın sayılı ve saygın milletleri içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu ortak tarihî yolculuğun başlangıcından bu yana bin yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ din, medeniyet ve siyaset sahnesindeki etkileri gözle görülür bir biçimde devam etmektedir. Böylesine büyük gelişmelere yol açmış bir tarihî sürecin köklerini araştırıp gün yüzüne çıkarmak, hiç kuşkusuz çok önemli olmalıdır.

H.A.R. Gibb elimizdeki eserini kendi önsözünden de anlaşılacağı gibi önce lisansüstü tez çalışması olarak hazırlamış; ardından da üzerinde bir takım düzenlemeler yaparak elimizdeki şekliyle yayınlamıştır. Bu ve benzeri çalışmalarıyla İslâm tarihi alanında birçok konunun aydınlanmasına ve eleştirel tarih anla-

yışının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak Maveraünnehir bölgesinin İranlılığı konusunda, kaynaklarda açık seçik bilgiler bulunmamasına rağmen, eserinin giriş kısmında ısrarlı bir tutum izlemektedir.

Gibb, bir taraftan Türk ünvanları taşımalarına rağmen Semerkant hükümdarlarının Türk olmadıklarının hem Çin hem de Arap kaynaklarınca belli olduğunu, bir taraftan da Arap kaynaklarının Maveraünnehir'deki düşmanlarının tarihî kökenleri olan Türkler olduğuna yönelik bilgiler bulunduğunu fakat bunların yanıltıcı olduğunu öne sürmektedir. Yine Kuteybe'nin fetihlerini değerlendirirken Arap tarihçilerin "Türkler" ifadesiyle genel bir kural olarak tüm yerli halkı kastettiğini belirtmektedir. Arap tarihçilerinde bu anlayışın zaman zaman uygulandığı başka rivayetlerde de görülmektedir. Söz gelimi Abbasî Halifesi Müstaîn'in Bağdat'ta Tahiroğullarından Muhammed b. Abdullah'a sığındığı sırada Samarra'daki Türklerle arasında çıkan çatışmaları rivayet ederken, Arap kaynakları bu anlayışı uygulamaktadır. Müstaîn'in tarafında da Türkler bulunduğu halde bu kaynaklarda onlardan etnik anlamda söz etmemekte; yalnızca dinamik unsurunu Türklerin oluşturduğu Samarra tarafını ifade için "Türkler" nitelemesinde bulunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi Arap kaynaklarınca etnik nitelemelerde hakim kesim esas alınmaktadır.[1] Aynı durumun Gibb'in sözünü ettiği rivayetler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Bütün bu rivayetlerin yanıltıcı olarak değerlendirilip yok sayılması pek doğru bir yöntem gibi gözükmemektedir.

Bu rivayetler Maveraünnehir'in etnik yapısına ilişkin, kaynaklarda yer alan bilgilerin öyle sanıldığı gibi pek de net olmadığını göstermektedir. Ayrıca yazar, diğer toplulukların etnik kökenleri bir yana, V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakimiyet kuran Akhunların (Eftalitlerin) ve 557 yılından sonra Maveraünnehir'de onların yerini alan Göktürklerin bile bölgedeki hakimi-

[1] Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, 138-152.

yetinin demografik yapının biçimlenmesindeki rolünü hiç dikkate almamaktadır. Akhunların bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılandıklarına ve böylelikle Türk olma ihtimallerinin pek de uzak olmadığına dikkat çekmektedir. Fakat onların hakimiyet sürelerinin kısa olması dolayısıyla Soğdiyana üzerinde pek kalıcı etki bırakamadıklarını öne sürmektedir. Oysa onların ardından da bölgede Göktürklerin hakim oldukları unutulmamalıdır. Ayrıca İran'ı fetheden Arapların Ceyhun sınırında durakla-ması ve Soğdiyana'ya "Nehr'in ötesi" anlamına gelen "Maveraünnehir" adını vermesi de, buranın İran ile en azından her yönüyle aynı olmadığına işaret etmektedir.[2] Orta Asya tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen R.Nelson Frye de Sasanî İran'ından farklı olan bölgeye Arapların böyle bir isimlendirmede bulunmalarının yerinde olduğunu vurgulamaktadır.[3] Nitekim Gibb'in de dikkat çektiği gibi Soğdiyana, askerî yönden stratejik bir niteliğe sahip bulunmadığından tarih boyunca İran ve Turan yani Türk bölgelerinin mücadele alanı olmuştur. Kimi zaman İranlıların kimi zaman da Türklerin hakimiyetine girmiştir.

Sonuç olarak Maveraünnehir'in farklı kültürlerin harmanlandığı bir bölge olarak görülmesi ve bir kimlik tespiti yapılacaksa bunun etnik bir temele değil, coğrafî bir temele dayandırılması gerekmektedir. Fakat bu nitelemenin etnik temele dayalı olmasında ısrar söz konusu olacaksa siyasî hakimiyetin esas alınması ve en azından Akhunlar döneminden itibaren Türk kimliğiyle ifadelendirilmesi doğru olacaktır.[4] Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklarda açık seçik etnik nitelemelerle karşılaşılmamaktadır. Toplumlar daha çok hakim unsurların adıyla anılmaktadır.

---

[2] Bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara, 1998, 25-40, 101-106.

[3] R.Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2000, 105.

[4] Geniş bilgi için bkz. *Orta Çağın Başarısı Buhârâ* adlı eserin başında bulunan Hasan Kurt'a ait "Orta Asya'nın etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü" adlı makale.

Gibb'in elimizdeki eseri, önemi dolayısıyla 1930 yılında M. Hakkı tarafından Türkçe'ye çevrilip *Orta Asyada Arap Fütuhatı* adıyla yayınlanmıştır. Fakat günümüzde bu çevirinin anlaşılması, Türkçe'de yaşanan hızlı değişimler nedeniyle oldukça zorlaşmıştır. Ayrıca söz konusu çeviride genelde bir sorun görülmemekle birlikte, anlaşıldığı kadarıyla, alan bilgisinin eksikliğinden ve dizgiden kaynaklanan bir takım yanlışlar göze çarpmaktadır. Örnek vermek gerekirse s.25'te dipnot 2'de 492 yerine, 496 yazılmış; s.9'da dipnot 1 diğer dipnotlarla karışmış; s. 16'da yirmi beş yaşında yerine yirmi yaşında yazılmış; s. 17'de Ubeydullah b. Ziyad yerine Abdullah b. Ziyad yazılmış; s. 18'de satırlar karışmış; s.21'de *in the latter year* ifadesi *bunu müteakip senelerde* şeklinde çevrilmiş; oysa yukarıda verilen iki tarihten sonuncusunda olan bir olay kastedilmektedir. S.22'de Horasan Valisi Ümeyye b. Abdullah'ı ifade eden *Umayya* adı bilgi eksikliğinden birçok kez Emevîler şeklinde çevrilmiş; yine aynı sayfada Bükeyr b. Vişah'tan söz ederken Horasan yerine *Buhârâ* yazılmış; s.23'te *hısımını* ifadesi hasmını şeklinde, *Kaysî* ifadesi Kuveysî şeklinde yazılmış ve sonraki sayfalarda da böyle sürdürülmüş; s. 24'te Nîzek yerine Nazîf yazılmış; s. 28'de *Belâzurî*'nin yerine Taberî yazılmış; yine aynı sayfada bağlaçlar yanlış anlaşılmış ve *Tiş* yerine Mufaddal olayın kahramanı gibi gösterilmiştir. S. 32 ve sonraki sayfalarda tarih metodolojisine uygun düşmeyecek tarzda *top*, *tüfek*, *bombardıman* gibi sözcüklerle çeviriler yapılmıştır. Oysa bu dönemde söz konusu silahlar bulunmamaktaydı. S. 36'da *yirmi yedi sene* yerine otuz altı sene yazılmıştır. S.42'de dipnot 1'de ve s.55'te yukarıdan 13. satırda bir cümlenin çevirisi yapılmamıştır. Yerli Müslümanlar için kullanılan *mevali* anlamındaki *client* sözcüğü[5] s.34'te alıcı ve satıcılar şeklinde tercüme edilmiştir.

Bu ve benzeri yanlışlar bulunmakla birlikte, yukarıdaki tespitlerimizden de anlaşılacağı gibi, çeviri sırasında söz konusu

[5] "Client" sözcüğünün terim anlamı için bkz. R.Nelson Frye, *The Golden Age of Persia*, London, 1988, 61.

tercümeyi, hem değerlendirebilmek hem de İngilizce aslını daha doğru anlayabilmek için sürekli elimizin altında bulundurduk. Bu eserin bölge ve Türk tarihinin daha iyi anlaşılması için yararlı olduğu kanaatini taşımaktayız. Bu nedenle yukarıdaki gerekçeleri göz önünde bulundurarak eseri yeniden çevirerek Türk okuyucusunun hizmetine sunmuş bulunuyoruz.

Eserin yayınlanmasını üstlenen Çağlar Yayınevi'ne teşekkürlerimi sunuyorum.

Hasan Kurt
29 Haziran 2004
Ankara

ÖNSÖZ

Bu eserin ilk şekli 1921 yılı Aralık ayında "Mave-raünnehir'de Arap Fethi" başlığıyla Londra Üniversitesi'ne mastır tezi olarak sunuldu ve 1922 yılı Ocak ayında Senato tarafından onaylandı. O yıl ilgim başka konulara yöneldi ve Forlong Bequest Fund yönetim kurulunun yardımseverliği sonucu yayınlanma fırsatı ortaya çıkıncaya kadar the Bulletin of the School of Oriental Studies (Doğu Araştırmaları Okulu Dergisi) de konuyla ilgili yalnızca iki çalışmam yayınlandı. Şu anki haliyle eser büyük ölçüde yeniden yazılıp gözden geçirildi. Bu çalışma Orta Asya'daki Arapların mükemmel bir tarihini sunmak iddiasında bulunmayıp, yalnızca kaynakların şimdiye kadar yapılmışlardan daha detaylı şekilde eleştirel bir araştırması olmayı hedeflemektedir. Bu yüzden standart tarih konularıyla ilgili olan pek çok konuya kitapta yer verilmemiştir. Yayın harcamalarını azaltmak için, tez olarak sunulan metindeki kapsamlı dipnotlar bölüm sonlarında kısaltılarak verilmiştir. Taberî ya da Belâzurî'de kolaylıkla bulunabilecek bilgilerle ilgili dipnotlar büyük ölçüde çıkarılmıştır.

Bu eserin konusunun mükemmel şekilde ortaya konulabilmesi için değerlendirilmesi gerekli olan birkaç eserden dilleri bi-

linmediği için yararlanılamamıştır. Van Vloten'in eseri "*Opkomst der Abbasiden*" ve hemen hemen Rusça araştırma eserlerinin tümü bu gruptandır. Bununla birlikte Sir Denison Ross'un nazik yardımları sayesinde bu grup eserlerin en önemli ve en değerlisi olan Prof. W. Barthold'un "*Turkestan*" adlı eserinin tercüme müsveddesiyle yine onun henüz yayınlanmamış *Orta Asya Halkları* (*The Nomads of Central Asia*) üzerine olan Londra ders notlarından yararlanabildim. Yine beni bu konuya teşvik ettiği ilk andan itibaren ilgisini esirgemeyen ve doküman desteğini sürdüren Sir Denison Ross'a; oldukça teşvik edici ve yararlı öğütlerinden dolayı Sir Thomas Arnold'a; müsvedde eserini baştan sona bana okuyan ve pek çok değerli öneride bulunan Prof. Barthold'a; eserin yayınlanmasını üstlenerek yaptığı nazik yardımından dolayı Forlong Bequest Fund yönetim kurulu üyelerine; onun yayınlanabilmesi için büyük zaman ve emek harcayan eşime içten teşekkürlerimi arz ederim.

Londra,
Nisan, 1923.

I. GİRİŞ
CEYHUN HAVZASI

Erken Dönem Tarihi

Ceyhun, tarihî olmaktan öte geleneksel bir sınırdır. Seyhun ve Pamir'de oluşturulan Aryan medeniyetinin eski sınırıyla İran yaylasının kuzeydoğu tepeliklerinin oluşturduğu doğal stratejik serhat boyu arasındaki orta bölgede yer alan Ceyhun, hiçbir zaman hangi yönden gelirse gelsin istilacı orduların geçişini engellememiştir. Büyük İskender'i, stratejik dehası Ceyhun'da değil, Seyhun'da konuşlanmaya yöneltmişti. Fars ileri karakollarının, Orta Asya topluluklarının sürekli baskıları altında geri püskürtüldükleri sırada geri çekilişleri Ceyhun'da değil, ancak Murgab'da durabilmişti. Bu yüzden Araplar da fetih rüzgarını arkalarına alıp Fars mirasını ellerine geçirdikleri zaman Büyük İskender gibi ordularını sürekli doğuya sevk etmek ve eski Ahamenid İmparatorluğu'nun sınır boylarını hiç hesapta yokken yeniden tesis etmek zorunda kalmışlardı. Ceyhun'un İran ve Turan arasında sınır kabul edilmesi, tarihçilerin ve Firdevsî'nin millî destanının sayfalarında görüldüğü gibi Sasânî dönemi efsanelerinden idi.

Bütün istila yüzyılları boyunca her şeye rağmen Soğdiyana ve Ceyhun Havzası halkları İran dilini ve kurumlarını koruyarak

temel yapı bakımından İranlılıklarını sürdürdüler. Fakat Arap fetihleri döneminde bölgenin siyasî şartları çok karışık olduğundan bunların gelişme sürecinden kısaca söz etmek gerekmektedir.

M.Ö. ikinci yüzyıl Orta Asya'da bir kargaşalıklar dönemiydi. Güçlü Hun halkları (Hiung-Nu) zayıf kabileleri meralarından çıkarıyor ve onları batıya göçe zorluyorlardı. Milattan önce 150-125 yılları arasında Yüe-Çi kabilesinin kollarından sonuncusu ve en güçlüsü olan göçebe topluluklar, ardı ardına Soğdiyana'ya sürüldü. Konu tam kesinlik kazanmış olmamakla birlikte genellikle bu kabilelerin Aryan ırkından oldukları sanılmaktadır. Yalnız uzun zaman önce K'ang adı verilen ikinci bir grup, Yüe-Çileri Toharistan (Baktriya) ve Afgan dağlarına sürerek Soğdiyana'yı ele geçirdi.[6] K'anglılar bu bölgede İranlı köylülerin yanına yerleşmiş bulunan ve Çin kaynaklarında ticaretle uğraştıkları belirtilen Toharlı (Çince Ta-Hia) bir toplumla karşılaştılar.[7] K'anglı göçebe kabilelerin, başlangıçta büyük karışıklıklara yol açtılarsa da, çok geçmeden hızlıca yerli kavimleri asimile ettikleri ya da bu kavimlerce asimile edildikleri ve hep birlikte Toharistan'da Helen (Yunan) medeniyetini temsil ettikleri gözükmektedir. Bu birlikten miladın yaklaşık ellinci yılında Kuşan İmparatorluğu ortaya çıktı. Bu imparatorluk bir yandan Hindistan'a yayılırken diğer yandan da muhtemelen Soğdiyana'daki K'anglı hükümdarlıkları üzerinde bir şekilde hakimiyetini sürdürdü. Söz konusu yeni imparatorluk döneminde Budizm Türkistan'da yerleşti; Soğdiyana ise Çin'in batıyla ticarî ilişkisi için büyük bir antrepo haline geldi. Üçüncü yüzyılın sonuna doğru İran ve Hindistan'da ortaya çıkan yeni millî hanedanlıkların saldırılarıyla zayıflatılan Kuşan İmparatorluğu eskiden olduğu gibi bağımsız küçük hükümdarlıklara dönüştü. Bununla birlikte söz konusu hükümdarlıklar, aralarında İran'ın yeniden fethini engelleyebilecek tarzda uygun bir ilişkiyi sürdürebilmişlerdir. Sasânî

[6] Franke, *Beitr,ge* 41vdd. Cordier, *Chine* I, 225.

[7] Marquart'ın kimlik tespiti doğru ise. (*«r,nshahr*, 201 vd.)

hakimiyetinin Belh'in ötesi bir yana, buraya kadar bile güçbela yayıldığı açık bir gerçektir. IV. ve V. yüzyıllarda kuzeydoğuda Juan-Juan (Chionitae, Avarlar)[8] denilen yeni bir göçebe topluluğunun ortaya çıktığı rivayet ediliyorsa da, Ceyhun bölgesinde yeni bir göç ve yerleşimin olduğu görülmektedir.

Beşinci yüzyılın ortasında Eftalitler (Arapça Heytal, Çince Ye-Tha) denilen muhtemelen Hun kollarından bir diğer toplum yalnızca bütün eski Kuşan topraklarına hakim olmakla kalmadı, aynı zamanda İran ordularını da ardı ardına yenilgiye uğratarak Sasânîleri vergiye bağladı. Eftalitlerin bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılanmış göçebe bir toplum olduğu gözükmektedir. Mevcut kurumlar ve hükümdarlıklar en azından büyük ölçüde Türklerle yan yana varlıklarını sürdürdüler.[9] Eftalitlerin hakimiyeti herhangi bir kalıcı etki bırakamayacak ya da Soğdiyana'nın ticareti ve zenginliği üzerinde ciddî bir hasar yapamayacak kadar kısa ömürlü oldu.

Türklerin Orta Asya imparatorluğunun doğuşu, büyük hanları Mukan komutasında Juan-Juanları Moğolistan'da 552 yılında yenilgiye uğratmalarıyla başlar. Batı Türklerinin on kabilesinin yarı bağımsız yabgusu olan, Mukan'ın kardeşi İstemi (Bizans tarihçilerinin Silzibul adını verdiği kişi) İli ve Çu vadilerinde güçlendikten sonra Enûşirvan ile güç birliği oluşturdu. 563-568 yılları arasında ortak saldırılarıyla iki güç, Eftalit hükümdarlığını bütünüyle ortadan kaldırıp onların topraklarını aralarında paylaştılar. Kısa bir süre için Ceyhun, İran ile Turan arasında gerçek sınır oldu. Fakat Soğdiyanalı ipek tüccarlarının baskısıyla taraflar arasındaki anlaşma bozuldu. Enuşirvan'ın ardından İran tahtına oturan zayıf hükümdarlar Mûrgab'daki ileri karakollarını korumaktan başka pek bir şey yapamadılar. Bu dönemden itibaren Kuşanlar gibi Eftalitler de yavaş yavaş İran nüfusuyla kaynaştılar.[10] Fakat bu kaynaşma muhtemelen Türklerin desteğiyle

[8] Cordier I, 229. *«r,nshahr*, 50 vdd.

[9] Yuan Chwang I, 103. Prof. Barthold'un kanaatine göre Eftalitler ile Hunlar arasındaki ilişki ırka dayalı değil, yalnızca siyasî olabilir.

[10] Chavannes, *Documents* 155; *«r,nshahr*, 89.

Eftalit hükümdarlıklarının yeniden yapılandığı Aşağı Toharistan, Badgis ve Herat'ta daha yavaş gerçekleşti; kuzeydoğu sınır boylarında İran'a pek çok zorluk çıkarmayı sürdürdüler.[11] Diğer yandan yaklaşık 582 yılında Büyük Hanlığın dağılmasından sonra bağımsız olan beş batı Türk kabilesi (Nu-şe-pi) sık sık akınlar yaparak, en azından bir defasında Belh'e kadar ilerleyerek Soğdiyana ve orta Ceyhun havzasında hakimiyetlerini devam ettirdiler. Kaynaklarımızda fethedilen topraklara yaygın bir Türk göçü olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Olsa olsa küçük Türk toplulukları sürüleriyle güneye, özellikle de görülebildiği kadarıyla Demir Kapı'nın güneyine yayılmış olabilirler.[12] Bağlı hükümdarlıkların yönetimine Türk müdahalesi başlangıçta genellikle askerî valilerin atanması ve vergi toplanmasıyla sınırlı kaldı. Bu yüzden Buhârâ'nın Türk fethi hakkındaki en-Nîsâbûrî tarafından kaydedilen yarı efsanevî rivayette Buhar Hudâ, Türk valinin emrindeki baş dihkan olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda yerli hükümdarların ücretli Türk askerlerinin korumalığını yapmış olmaları da mümkündür.

Ceyhun'un, bir engel olmaktan uzak bulunduğu o dönemde, her iki yakasındaki toplumlar arasında yoğun bir ilişki vardı; siyasî bölünmüşlüğe rağmen en azından ırk ve kültür birliğinin unsurları bulunmaktaydı. Bu, Arap fetihleri tarihinde önemli bir durumdur. Maveraünnehir'in fethi Aşağı Toharistan'ın kaderiyle yakından ilgiliydi. Ancak ikincisi bütünüyle ele geçirilince birincisinin fethi mümkün olabilmiştir. Diğer yandan Seyhun ırkî ve siyasî bakımdan doğal bir sınır oluşturmaktaydı. Vambery "Şaş ve Soğd ender olarak birlikte hareket ederler." demektedir. Defalarca sözde fetihler yapılmasına rağmen, Müslümanların Şaş ve Fergana'daki hakimiyeti Maveraünnehir'in son fethinden kısa bir süre sonrasına kadar etkin biçimde gerçekleşemedi. Şaş

---

[11] Taberî I, 2885. 13 ve 2886. 3; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Yâkut (Wüstenfeld baskısı) I, 492; Belâzurî 403; *«r,nshahr*, 65 vd., 77 vd., 150. Badgîs XIV. yy.da hâlâ göçebelere ait bir mer'a idi. İbn Batûta, III, 67 vd.

[12] Yuan Chwang, I, 105; II, 266; Chavannes, *Documents*, 161; *«r,nshahr*, 250 vdd.

ve Fergana'nın Maveraünnehir'in tarihindeki başlıca önemi, doğudan yapılacak istilalara karşı bir hareket üssü olmasıdır. Soğdiyana'daki Arap hakimiyetinin oluşmasında belirleyici olan iki savaştan birinin Belh'in batısında, diğerinin ise Seyhun'un ötesindeki Türk topraklarına kadar Talas nehri üzerinde yapılması pek anlamsız değildir. (bkz. S. 103, 115)

Siyasî Bölünmeler

Çin belgelerinde yapılan araştırmalar VII. Yüzyıldaki bu sınır eyaletlerinin siyasî şartları hakkında daha net bir fikir edinmeyi mümkün kılmıştır. Tüm hükümdarlıklar batı Türkleri Hanı'nı hakan olarak tanımalarına ve baskı altında ona vergi vermeyi kabul etmelerine rağmen, ileride görüleceği gibi, 716 yılında Türgiş iktidarının doğuşuna kadar bu hükümdarlıkların yardım isteklerine Türklerin bir yardım ordusu gönderip göndermedikleri konusunda şüphe uyandıracak haklı nedenler bulunmaktadır.

Coğrafî olarak orta Seyhun'un batı ve güneybatısına doğru yayılmış bulunan tarıma elverişli toprakları, Hisar dağları çok iyi bilinen iki bölgeye ayırır. Bunlardan kuzey bölgesi zengin Zerefşan vadisine ve suların kollara ayrıldığı bayırlardan inen küçük akarsulara sahiptir. Güney bölgesi ise Pamir dağlarıyla bozkırlar arasında yer alan Ceyhun nehri ile onun kollarının meydana getirdiği geniş havzayı kapsar. Küçük Soğd hükümdarlıklarından ayırt edilebilmek için bir bütün olarak Soğdiyana adı verilen birinci bölge, o dönemde bağımsız küçük devletlere ayrılmıştı. Fakat bu devletler dikkat çekici biçimde hep birlikte Helen şehir devletlerini andıran zayıf yapılı bir konfederasyon oluşturmaktaydı. Birliğin en güçlü bağı Çin ipek ticaretindeki karşılıklı çıkarlardı. Bu ticaretin başlıca merkezleri Semerkant, Beykent ve Kiş şehirlerindeydi. Söz konusu şehirlerin en önemlisi; diğerlerine üstünlüğü, halkının yüksek kültürlülüğü Yuan-Chwang tarafından vurgulanan Semerkant idi. Onların ticarette-

ki girişimciliğine ve başarısına özellikle dikkat çekilmiş, Çin sarayına erken dönemlerde Buhârâ ve Semerkant'tan ticarî amaçlı olduğunda şüphe bulunmayan birçok heyet gönderildiği tarih kaynaklarınca belirtilmiştir. Tomaschek'in Narşahî'den aktardığına göre,[13] Beykentli tüccar aileler Kuşanlardandı. Fakat Sasânî şehirlerinden yapılan göçlerle sayıları artan İranlı unsurlar şehirde çoğunluğu oluşturdu. Çiftçi nüfus bütünüyle olmasa da, hemen hemen İranlı idi.

Çin belgelerinin vurguladığı gibi, tümü bir hükümdar ailesine ait olan bu şehirlerin büyük çoğunluğu arasında Şao-vu Hanedanı tarafından ikinci bir bağ kuruldu. Hanedan lideri Semerkant'ı yönetti ve Türk Han'ı ile evlilik yoluyla güç birliği yaptı. Hanedan'ın küçük kolları Uşrusana, Kiş, Buhârâ ve Zerefşan havzasındaki daha az önemli hükümdarlıkları yönetti. Harizmşah'ın yanı sıra Uşrusana ve Fergana yöneticileri daha sonra hazırlanan soy ağaçlarında zayıf bir ihtimal de olsa aynı kabileye ait gibi gösterilmektedir.[14] Bu aile ister K'ang kökenli, ister Çin belgelerinde belirtildiği gibi Yüe-Çi kökenli olsun Arapça tarihlerde Fars bölgesine özgü ünvanlarla (Hudâ, Şah, genel ifadeyle Dihkan diye) anılmaktadır. Bazı hükümdarlar ise Türk unvanlarıyla nitelendirilmekteyse de, muhtemelen bunlar onlara Han'ın vassalları olmaları bakımından verilmiştir. Semerkant yöneticisi Soğd Hükümdarı sıfatıyla İhşîd ya da İhşed unvanıyla anılmaktadır. Bu unvanın Farsça *hışatiye* olduğu anlaşılmakta ve Fergana Hükümdarı tarafından da kullanıldığı çok iyi bilinmektedir. En azından bu yöneticilerin Türk olmadıkları hem Çin hem de Arap rivayetlerinden bellidir. Bu hükümdarlara zaman zaman verilen Türkçe isimler, tıpkı Arap fetihlerinin ardından aralarında sürekli görülmeye başlayan Arapça isimler gibi bağlı bulundukları Türk hükümdarlarına iltifat ya da saygı sonucudur. Özellikle Semerkant hükümdarları soy ağacında birden fazla geçen ve yanlışlıkla Tarkan unvanı olarak sunulan Tarhun adı yanıltı-

[13] Tomaschek, *Soghdiana*, 170.

[14] Bkz. Marquart, *Chronologie*, 71; Shiratori in *Keleti Szemle* III, 1902 nolu dipnot, s. 122 vd.

cıdır. Oysa bu ad gerçekte Çin rivayetlerinde Tu-hoen şeklinde hecelenen bir şahıs adının yalnızca Arapça uyarlamasıdır. Altı ya da yedi yüz yıl süren hakimiyetleri süresince bu hükümdarların tümü İranlı bağlılarına her yönüyle benzemişlerdi.[15] Hükümdarlık üstelik gerçek bir monarşi olmayıp daha çok oligarşik sistemdeki liderlik idi. Onların otoritesi kayıtsız şartsız değildi. Toprak sahibi aristokrasiyi oluşturan dihkanlar ve zengin tüccarlar, ileride görüleceği gibi yalnız geniş çaplı bir bağımsızlığa değil, aynı zamanda gerektiğinde hükümdarı görevden alıp yerine başkasını geçirebilecek güce de sahipti. Hükümdarlığa geçişin büyük ölçüde miras yoluyla gerçekleşmesinden anlaşıldığı üzere, İran geleneğine göre, seçilme niteliğinin tek bir hükümdarlık ailesiyle sınırlı bulunduğu muhtemeldir. Bazı durumlarda veliahtlık yönteminin, mevcut prenslerin yönetime katılmasıyla, belki de ayrıca başka zeamet ve tımarlar da verilerek hükümdarın sağlığında iken düzenlendiği görülmektedir.[16]

Bu devletlerin konfederasyonu hiçbir şekilde bir ittifak olmayıp belki geçici bir anlaşmadan biraz daha ileri düzeydeydi. Önemli hükümdarların yanı sıra birçok küçük çaplı diktatörler de vardı. Bunlardan bir kısmı muhtemelen Türk, geri kalanları ise belki de eski fatihlerin soyundandı. Söz konusu diktatörlerin hakimiyeti kendi kasabalarının dışına pek çıkmazdı. Türklere ve göçebe kabilelere bağlı bölgelerde etkili merkezî bir yönetimin bulunması pek mümkün değildi. Karşılıklı düşmanlık ve savaşlara hiçbir hükümdarlığın katılmamış olması imkansız idiyse de bu konu da elimizde erken Arap döneminde Buhârâ ile Verdâne arasında düşmanlık bulunduğundan başka hiçbir belge yoktur. Ancak Narşahî'ye göre Verdâne yaklaşık 300 yılında bir Sasanî prensi tarafından kurulduğundan Şao-vu hükümdarlıkları arasında sayılamaz. Kârlı Çin ticareti Araplarca tehdit edilinceye kadar bölgenin istilasına karşı bütün halkın toplu bir direniş gös-

[15] Krş. Narşahî 29, 4. Blochet, "On the Iranisation of nomadic elements", *Introduction a l'Histoire des Mongols*, (Leyden, 1910), 211, dipnot; Peisker, *The Asiatic Background*, 353-356.

[16] Chavannes, krş. Dipnot: 91 ve s. 80.

terdiğine yönelik kayda değer hiçbir belge ile karşılaşmıyoruz. Yalnızca Kuteybe'nin fetihlerinden hayli zaman sonra böyle bir direnişi ima eden bazı belgelere rastlıyoruz. Yine şehirlerin gücü ve oralarda yaşayanların savaşçı tabiatı, ardı ardına gelen göçebe istilacıların ellerinde mahvolmaktan kendilerini korumalarından değil, aynı zamanda bu istilacıların yanında saygınlık kazanmalarından da tahmin edilebilir. Dolayısıyla Araplar tarafından alınan yerlerin bazı konularda belki en medenîsi olan bu şehirlerin[17] hem fethedilmelerinin en zor hem de hakimiyet altında tutulabilmelerinin de birbirleriyle çok yakından ilişkili bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Sözde tek bir otoriteye bağlı bulunmasına rağmen Demir Kapı'nın güneyindeki bölgelerde de aynı birlik eksikliği göze çarpmaktadır. Zerefşan ve Ceyhun vadilerinin birbirlerinden bütünüyle bağımsız olduğunun hatırda tutulması önemlidir. Öyle ki, aralarında yalnızca hükümet konusunda değil, aynı zamanda dil, hatta güney havzasındaki ırkların birbirine karışmasından dolayı bir ölçüye kadar kan konusunda da farklılık bulunmaktaydı. Musa rivayetinde olduğu gibi ara sıra Arapça tarihlerde Soğd ile Toharistan arasında işbirliği yapıldığına işaret edilmesi, bölgenin fetih öncesindeki durumunun yanlış anlaşılmasından dolayıdır. Herhangi başka bir güvenilir belgede böyle bir kaydın bulunmayışı da dikkate değerdir. Yuan Chwang 630 yılında bölgeye yaptığı gezisinde burayı otuz iki eyalete ayrılmış buldu. Bu eyaletler, batı Türkleri yabgusunun büyük oğlu Türk Şâd'ın askerî hakimiyeti altındaydı. Bu komutanın karargahı günümüzde Kunduz olarak bilinen yerin yakınındaydı. Sonraki yıllarda batı Türklerinde ortaya çıkan karışıklıklar döneminde, bütün bölgede Toharistan yabguları hanedanını kurmuş bulunan önceki Şâd'ın oğullarından birinin yönetiminde bağımsız bir hükümdarlık oluşturuldu. Küçük Türk lider ve yöneticiler de muhtemelen kendi bölgelerinde benzer hakimiyetler kurdular. Yabgu, Demir Kapı'dan Zâbulistan ve Kapisa'ya, Herat'tan Huttal'a ka-

[17] Krş. Barthold, in *Zeitschrift fur Assyriologie* XXVI (1911), 262.

dar[18] bütün bölgenin hakimi kabul edilmesine rağmen, onun otoritesi Yukarı Toharistan'ın yakın bölgesi dışında sözde gibiydi. Şûman, Huttal gibi büyük bölümü Türk olan şehirlerdeki daha az itibarlı hükümdarların gayet bağımsız hareket ettikleri ve fırsat düştükçe bağlı oldukları devletlere bile meydan okumakta tereddüt etmedikleri görünüyor. Arap belgelerinde Toharistan adı yanıltıcı ve gelişigüzel biçimde kullanılmaktadır.[19] Asıl Toharistan'ın Arapların gözünde ne kadar önemsiz bulunduğu buranın alınışının üzerinde (bkz. S. 54) pek durulmayışından anlaşılabilir. Arapların ilk fetihlerine karşı direnişin ağırlıklı kısmı Aşağı Toharistan hükümdarları tarafından gerçekleştirildi. Bunlar Çağâniyan ve Belh ile Cüzcan, Badgis ve Herat'taki Eftalit yöneticileri ve muhtemelen Garcistan'ın dağ eteğini kapsayan Demir Kapı'nın güney sahillerindeki hükümdarlardı. Bu durum Arapların, niçin Kuşan İmparatorluğu'nun eski dinî merkezi ve ünlü Budist Nevbahar türbesinin bulunduğu yer olan Belh'i her zaman Türklerin başkenti olarak kabul ettiklerini açıklamaktadır. Aslında o, dinî kutsallığının yanı sıra hem stratejik hem de ticarî önemi bulunan, Aşağı Toharistan'ın çok yönlü diyebileceğimiz cazibe merkeziydi (amphictyony). Nevbahar İbn Âmir tarafından tahrip edildikten hayli sonra dahi bu duygu bölgede etkinliğini sürdürdü.[20]

Bâhile Kabilesi tarafından nakledilmesine rağmen, uydurma olma ihtimali zayıf görünen, Taberî'deki bir rivayet (c.II, s.1224 vd.) Aşağı Toharistan'ın 710 yılında içinde bulunduğu durumu ortaya koyar. Buna göre Kuteybe'nin huzurunda Şâd ve Huttal Hükümdarı Sebel, Yabgu'ya bağlılıklarını arz eder. Yabgu'ya karşı Kuteybe ile işbirliği yapmasına rağmen, Şâd ona bağlılığını sürdürdüğünü belirterek bağışlanmasını ister. Sonra Badgis'in Eftalit Hükümdarı da Şâd'a bağlılığını arz eder ki, bu nedenle onun Aşağı Toharistan'ın baş hükümdarı sayılması gerekmekte-

---

[18] Yuan Chwang I, 75, dipnot 2, 102 vdd., II, 270; Chavannes, *Documents*, 200 vd.

[19] Örneğin krş. Taberî, II, 1448, 7-10; *«r,nshahr*, 228.

[20] Krş. Ya'kûbî, *el-Buldân*, 287; Taberî, II, 1205, 12; *«r,nshahr*, 66, 87 vdd.

dir. Taberî'nin eserinin başka bir yerinde (c. II, s.1206-9) Şâd'ın Yabgu ile aynı kişi gibi gösterilmesi açıkça imkansızdır. Her ne kadar bu noktada kesinlik pek aranmasa da bu tanım en iyi Çağaniyân Hükümdarı (Çağaniyân Hudâ) na uymaktadır. O, Araplarla devamlı işbirliği yapma eğilimini benimsemiştir. Yine Çağaniyân Hükümdarının 652 ve 737'de Aşağı Toharistan ordularını komuta ettiği görülmektedir. Üstelik Toharistan adına bilfiil Çağaniyân Hükümdarı tarafından 719'da Çin'e bir heyet gönderilmiştir. Bu durum onun ülkede yüksek Şâd ünvanına denk bir konumda bulunduğuna işaret etmektedir. Marquart ve Chavannes tarafından Çağaniyân Hükümdarı ile Yabgu'nun aynı kişi olduğuna yönelik kanaat ise Çin belgelerince çürütülmektedir.[21]

Böylesi siyasî ayrılıklar doğal olarak Arapların lehineydi. Ordu ve Saray halkının ihtiyaçlarını giderme yükünün, hele istilaların ardı arkası kesilmeyen yıkımının yanı sıra ortaya çıkan genel güvensizliğin, bütün halkı güçlü ve tek vücut bir hükümet beklentisi içine girmeye yöneltmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Daha önemlisi özellikle Müslüman ordularının büyük bölümü, onların İranlı soydaşlarından meydana gelmekteydi. Arap belgeleri genellikle iki önemli noktada yanıltıcıdır. Doğunun İranlı olmayan tüm halkı için Türk kelimesini kullanarak Arapların Maveraünnehir'deki düşmanlarının tarihî kökenleri bulunan Türkler olduğu (belki de onların başlıca tarihlerin yazıldığı dönemde ortaya çıktığı) izlenimini vermektedirler. Oysa gerçek şu ki, 720 yılına kadar Arap istilacılarına karşı direnenler hemen hemen bütünüyle İranlılardan oluşan orduları ile yerli hükümdarlardır. Belki yalnızca bir iki özel olayda Türk güçleri müdahale etmiş olabilir. İkinci yanıltıcı nokta fetihlerin temelde inanç için yapılmış savaşlar gibi yorumlanmasıydı. Örneğin isyan, dinden dönme (irtidat) kavramıyla ifade edilmektedir. Bu anlayışın abartılı olduğu sonradan iyice ortaya çıkmıştır. Gerçekten din konuları uzun süre siyasî ilişkilerle ilgili başlıca kavramlar arasında yer almamıştır. Millî değerlerine oldukça bağlı olan

[21] Chavannes, *Documents*, 201, dipnot 37.

İranlı köylüler için bütün Asya'nın kültür ve dinlerinin buluştuğu bu bölgeye yeni bir dinin gelmesi, aslında başlangıçta fazla bir anlam taşımadı. Özellikle iki faktör birleşerek öyle güçlü bir direnişe yol açtı ki, Arapları bölgedeki tansiyonu düşürüp kontrolü sağlayabilmeleri için bir yüzyıl uğraştırdı. Bu faktörlerden birincisi sonunda Arapların üstünlüklerini kıran ve İslâm tarihinde ilk Fars hanedanının ortaya çıkışına yol açan İranlıların millî onurlarıdır. Horasan'ın birkaç uzak görüşlü valisi bunda kendileri için çok güçlü destek buldular. Fakat despot ve doymak bilmez yönetim tarafından sürekli hakarete uğrayan halk, yaşama sevincini kaybetti ve bu yönetimin zulmünden kurtulmak için her yolu denedi. İkinci faktör ise bütün bölgenin zenginlik ve refah düzeyinin bağlı bulunduğu ticarî ilişkilerdeki çıkar idi. Muhtemelen bu durum şehirleri yalnızca istikrar değil, aynı zamanda oldukça büyük bir fırsat da vadeden yönetimi kabule yöneltmiştir. İleride göreceğimiz gibi, Arap valiler aslında bu durumu fark edemeyecek kadar dar görüşlü değillerdi. Fakat hazinenin baskıları, daha da önemlisi yerli memurların doymak bilmezliği; başlangıçta güvensizliğe, ardından da karamsarlığa yol açan sürekli istilanın doğurduğu istikrarsızlıkla birleşti. Unutulmamalıdır ki Soğdluların ticarî bağları batıdan çok doğuyla daha sıkı fıkıydı. Bu da onları bir seçim yapmak zorunda kaldıkları zaman Araplarla değil, Türk ve Çinlilerle ilişki kurmaya yöneltti.

Arapça Kaynaklar

Erken dönem Arapça kaynaklar, Horasan ve Maveraünnehir fetihlerinin incelenebilmesi konusunda doküman bakımından belirgin derecede zengindir. Erken dönem için Ya'kûbî ve Belâzurî'nin rivayetleri hemen hemen Taberî'ninkiler kadar ayrıntılıdır. Fakat Taberî'nin özel kıymeti, bilgileri toplarken takip ettiği yöntemdedir. Bu yöntem, rivayetleri eleştirel araştırmaya elverişli kılmakta ve böylece diğer eserlerin kontrolüne de imkan sağlamaktadır. Üstelik Kuteybe'nin fetihlerini Maveraünne-

hir'in bütünüyle kontrol altına alınması olarak gören diğer tarihçiler, sonraki dönemler için pek yetersiz bilgiler vermektedir. Oysa Taberî sayısız zengin açıklamalarıyla bu tarihçilerin sessiz kaldıkları konuları yalnızca aydınlatmakla kalmamış aynı zamanda Emevîlerin son otuz yılına ilişkin el-Medâinî ve diğerlerinden birçok rivayet eklemiştir. Genel bir kural olarak, bütün tarihçiler bir ölçüye kadar el-Medâinî ve Ebû Ubeyde'nin erken dönem tarihlerini kullanıyorlarsa da, bu üç tarihçi çeşitli kaynaklardan yararlanır. Hem Arapça hem de yerli kaynaklara dayanan, biraz da Belâzurî'ye benzeyen Narşahî'nin (ö.959) monografisinin maalesef yalnızca iki yüzyıl sonraki bir Farsça versiyonu korunabilmiştir. Yayınlandığı apaçık belli olan ve pek tanınmayan bu versiyon, belki de Bel'amî'nin Farsça Taberî Tarihi versiyonu gibi tatmin edicilikten uzak bir tarzda orjinalini temsil eder. Öyle de olsa söz konusu versiyon Arap istilacılarına karşı koymuş olan halkların bazı rivayetlerini korumakta ve bu yüzden diğer tarihçilerin bu konudaki eksiklerini birazcık tamamlamaktadır. Bununla beraber söz konusu rivayetlerden bazılarının van Vloten tarafından oluşturulan güveni[22] hak edip etmediği kuşkuludur. Çok sonraki dönemlerde yaşamış olan tarihçi İbnü'l-Esîr pek az yeni belge sunarken, abartılı rivayetlere eğilim göstererek kendini daha çok Taberî'nin rivayetlerini aktarmak ve özetlemekle ortaya koymaktadır. Coğrafyacı İbn Hurdazbih ise bir isim ve ünvanlar listesi verse de rivayetleri güvenilir bir belge özelliği taşıyamayacak kadar karışıktır.

Arap tarihçilerinin yanıltıcı oldukları fetihlerin bazı aşamalarına atıf yapılmaktadır. Bereket versin ki, bu tarihçilerin Türkler ile Soğdiyana hükümdarlıklarına ilişkin verdikleri bilgiler, artık tamamlanabilmekte ve Çin kaynaklarından özellikle Chavannes'in değerli "*Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*" adlı eserinden rivayetler kontrol edilebilmektedir. Fakat dikkat isteyen iki konu daha bulunmaktadır: Birinci konu Arapça

[22] Hatta Narşahî'nin güvenilir olmadığı, Sâmânoğulları Hanedanı'nın kökenleri hakkındaki rivayetinde daha belirgindir. Krş. Barthold, *Turkestan*, 215, dipnot 3.

kaynaklardır ki, elimizde bulunanlardan anlaşıldığı gibi bütün sınırlamalar hesaba katılmış olsa bile içerdikleri bilgi, bitip tükenecek türden değildir. Yani rivayetlerde atlanılan noktalarda itimat etmek, pek sağlıklı olmayan bir eleştiri prensibidir: İkinci konu da eleştirel araştırma ile bazı noktalarda taraflı rivayet zincirlerini ve efsaneleri ayırt etmenin mümkün olduğudur. Bu rivayetler ya millî duygular ya da bazı özel kabile ve grupların çıkarları için yazılmış, kimi durumlarda ise belirli kişiler üzerinde odaklanmıştır. Bunlar en uygun biçimde aşağıda görüldüğü gibi özetlenebilir:

1. İbn Hâzim ailesinde odaklanmış Kays rivayet zinciri.

2. Mühelleb üzerinde odaklanmış ve Haccac karşıtlarından meydana gelmiş olan Ezd-Rabîa rivayet zinciri. Bu zincir Araplar arasında en yaygın olanıdır ve Belâzurî bunu takip ederken Ya'kûbî kabul etmemiştir.

3. Kabile kahramanı Kuteybe b. Müslim üzerinde odaklanmış Bâhilî rivayet zinciri. Bu rivayet zinciri pek az ilgi görmüş, Taberî tarafından zaman zaman biraz alaylı bir tarzda aktarılmıştır.

4. Ya'kûbî, Belâzurî ve Narşahî tarafından kullanılan yerel Buhârâ rivayet zinciri. O millî bir Boadicea'nın bir kısmında hükümdar olan Hatun'un üzerinde odaklanmış olan tarihî bir macera tarzında fetihleri aktarır. Taberî tarafından sık sık kullanılmış bulunan diğer yerel rivayet zincirleri, buna göre daha az abartılı gözükmektedir.

5. Dîneverî'deki bazı değerlendirmeler, kaynakları bilinmeyen, birbirine taban tabana zıt ve son derece bozuk rivayetlere dayandırılmıştır. Bunların büyük bölümü terk edilebilir.

6. Belâzurî'nin Ebû Ubeyde'den gelen rivayetleri (örneğin 422.10), Şuûbiyye hareketinin çıkarları dikkate alınarak olayların Arap karşıtı bir eğilimle yeniden yazılmasındaki etkiyi gösterir. Bu rivayetlerdeki önemli şahsiyet Ebû Ubeyde'dir.[23]

---

[23] Bkz. Goldziher, *Muhammadanische Studien*, I, 195 vdd.

7. Sonraki dönemlerde kahramanı Nasr b. Seyyar olan rivayet zinciri parçaları da görülür.

Hepsi değilse de bu rivayet zincirlerinin bir kısmı detaylı biçimde değerlendirilmiştir. Başka versiyonlarla dengelenemedikleri durumlarda bu rivayet zincirleri olayları çarpıtarak rivayet eder, bazen de kurguya yönelir. Bunun en dikkate değer örnekleri Hatun efsanesi (bkz. S. 32-33) ve Musa b. Hazim'in Maveraünnehir'deki maceralarının önemsiz Bedevî rivayetleri tarzındaki tipik hikayesidir.[24] Bu yüzden söz konusu değişken rivayet zincirlerini çıkarmak ve her birine hak ettiği değeri vermek çok önemlidir. Örneğin; Kuteybe'nin fetihlerine ilişkin Bâhilî rivayetleri, aşırı abartılar içerdiği halde modern tarihçiler tarafından başka maksatların yanı sıra Türkçe yazıtlarla eş zamanlılıklarını kurabilmek için[25] zaman zaman büyük bir ciddiyetle kullanılmıştır.

Arap ordularının Orta Asya'daki olaylarının aşağıdaki sayfalarda değerlendirilecek sürecini yakından takip edebilmek, oldukça kesinlik ve mükemmellikle yeniden ortaya çıkarabilmek bu tedbirlerle mümkündür.

---

[24] Prof. Barthold, Musa rivayetinin ünlü Zopyrus efsanesinden bir tarihî olayı iki defadan daha fazla tekrar ettiğine dikkatimi çekti. Onun *Zapiski*'deki XVII (1906) 0141'deki makalesine ve Wellhausen'ın, *Arabische Reich* adlı eserinin 257, 265 sayfalarına bakınız.

[25] Örneğin Marquart, *Chronologie*, 8.

II. İLK AKINLAR

Aşağı Toharistan'ın Fethi

Arap rivayetine göre 21/642'deki Nihavend Savaşı'ndan itibaren Yezdicird'i kovalayan Müslüman kuvvetler, daha Hz. Ömer ölmeden önce Toharistan Türkleriyle temasa geçmişti. Fakat Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından Sasanî iktidarının büsbütün ortadan kaldırılması ve Horasan'a Arap yönetiminin ilk girişi ancak 10 yıl sonra gerçekleşmiştir. Herat ve Badgis Eftalitleri karşı koymaksızın teslim oldu. Arap ilerleyişinin ilk durduruluşu Murgab vadisinde gerçekleşti. 4000 Arap ve 1000 İranlıdan oluşan ordunun komutanı Ahnef b. Kays, Aşağı Toharistan'ın düzenli ordusuyla karşı karşıya kaldı ve Merv-Rûd'a geri çekilmek gereğini hissetti. Bununla birlikte Akra' b. Hâbis komutasındaki ikinci askerî seferde Cüzcan'da zayıf bir karşıt kuvvet yenilgiye uğratıldı ve ardından burası, Faryab, Tâlekân ile Belh ele geçirildi. Küçük birlikler çevre bölgelere, örneğin Toharistan'ın sınırında bulunan ve Ru'b Han adlı bir Türk Hükümdarı tarafından yönetilen Simincân şehrine, her zaman başarılı olmamakla birlikte akınlar yaptı. Diğer yandan Ebû Ubeyde tarafından yalnızca Arapça kaynaklardan aktarıldığına göre, 33/654'te Soğdiyana'da bulunan Maymurg'a ba-

şarılı bir akın gerçekleştirildi.[26] Bu olaydan kısa bir süre sonra patlak veren genel bir ayaklanmanın, 35-38 hicrî yılları arasında Hz. Ali'nin valileri tarafından birçok akın yapılsa da, Arapları bir süre için Horasan'ı boşaltmak zorunda bıraktığı gözükmektedir.[27] Bu isyan, anlaşıldığı kadarıyla, aynı adı taşıyan soylu bir Fars ailesinden olan Kârin diye birisi tarafından yönetilmiştir. Aslında bu ilk fetihler büyük çapta yağmacı akınlardan başka bir şey değildi. Amacı ise sonuçta karşı konulamaz bir biçimde Arapların ilerleyip yayılmalarını sağlamaktı. Bu noktada biraz dikkatli kullanılması gereken Çin belgelerine göre, Arapların 655'te geri çekilmesi, Toharistan ordusu tarafından sıkı sıkıya takip edilmiştir. Bu ordu Yezdicird'in oğlu Fîrûz'u İran Hükümdarı yapmıştır.[28]

Muaviye'nin 41/661'de halife olarak tanınmasıyla Müslümanlar arasında barış ortamı sağlanınca, İbn Âmir yeniden Horasan'ın fethi ile görevlendirildi. Önceden olduğu gibi bu kez de aynı kaba ve basma kalıp yöntemler benimsendi. Belirli bir istila planı bulunmadığı, hatta valilerin ne emir verdiklerinin belirsiz olduğu gözükmektedir. Hicrî 32 ve 42 yıllarına ilişkin rivayetler, yalnızca farklı kaynaklar tarafından karıştırılmakla kalmamış aynı zamanda kabile efsaneleri de bu rivayetlerin hepsine girmiştir. Zaman zaman korkunç direnişleri ima eden rivayetler nakledilmektedir. Valinin ilk vekili Kays b. Heysem; Badgis, Herat ve Belh'te yeni bir ayaklanmayla karşı karşıya kaldı. Belh'i tekrar ele geçirdi ve misilleme olarak Nevbahar türbesini tahrip etti. Fakat Kays, Eftalitlerle mücadele işini kendisinden sonra yerine geçecek olan Abdullah b. Zübeyr'e bıraktı. Horasan Ziyad b. Ebîhi'nin yönetimine girinceye kadar burada Arapların

---

[26] Belâzurî, 408, 5; Chavannes, *Documents*, 172, not 1. Soğd'da Maymurg denilen iki yer bulunmaktaydı. Bunlardan biri Semerkant'ta (İstahrî, 321, 6), diğeri ise Buhârâ yolu üzerinde Nesef'ten bir günlük uzaklıktadır. (Aynı eser, 337, 7). Çin belgelerine göre, burada söz konusu olan birincisidir.

[27] Yâkût, ed. Wüstenfeld, II, 411, 21; Krş. Caetani, "*Annali*" VIII, 4 vdd. Kârin üzerine, Nöldeke, *Sasaniden*, 127, 437; Marquart, *«r,nshahr*, 134.

[28] Chavannes, *Documents*, 172.

düzenli bir ilerleyişlerinin söz konusu olmadığı açıktır. Ziyad, başlangıçta vilayeti kabile liderleri arasında fiilen bölüştürdüyse de böyle bir siyasetin ardındaki tehlikeyi görerek hemen bundan vazgeçti. Ayrıca Ziyad doğudaki İran milliyetçilerinin başıboş bırakılmasının ne derece tehlikeli olduğunu anlayarak Toharistan kaynaklarından aldığı destekle Merv'de merkezî bir yönetim kurdu ve Garcistan'ı fethetmek amacıyla bir dizi sefer düzenledi. Bu seferler sırasında o, Ceyhun'u geçti; ordularını Çağaniyân'a kadar ilerletti; Fîrûz'u yenilgiye uğratarak Çin'e kadar sürdü. Ziyad'ın üç yıl sonra ölümü üzerine fethedilen vilayetler ayaklandı. Fakat Sicistan'ı ilk kez fetheden yeni vali Rebî' b. Ziyad el-Hârisî Belh'i tekrar kontrol altına aldıktan sonra Eftalit ordusunu Kuhistan'a kadar takip edip büyük bir bozguna ve asker kaybına uğrattı. Diğer bir sefer Ceyhun karşıya geçilerek Çağaniyân'a düzenlendi. (Bu sefer Çağaniyân ile Aşağı Toharistan arasındaki bağlantıyı açıkça göstermektedir.) Aynı zamanda nehrin sol yakasına yapılan bir başka seferle de Soğdiyana'nın başlıca geçit noktaları olan Zem ile Âmül ele geçirildi. Ayrıca bu sırada Harizm'in de alındığı nakledilmektedir. Bütün bu seferlerin Ziyad ile valileri arasında kararlaştırılmış planlı bir fethe işaret ettiği gözükmektedir. Arap gücü böylece en azından bir süre için Ceyhun nehrinin İran yakasındaki topraklara iyice yerleşti ve Soğdiyana'nın alınması için ortam hazırlandı. Atılan bir diğer önemli adım da Arap geleneğine göre beş garnizon şehrine yerleştirilen Basralı ve Kûfeli 50.000 aileyle Horasan'ın kolonize edilmesiydi.[29] Böylece hem fetihlerin güvence altına alınması, hem de daha sonra yapılacak seferler için güç temin edilmesi amacı gerçekleştirildi.

Buhârâ ve Soğd'un İlk Ele Geçirilişi

Ziyad bu sırada ölmüş olmakla birlikte onun politikası oğulları, özellikle de Ubeydullah tarafından sürdürüldü. Kabiliyeti

[29] Krş. Lammens, "Zi,d b. AbÓhi" (*R.S.O.* 1912), 664.

ve Emevîlere bağlılığı tartışmasız olmasına rağmen, Hz. Hüseyin'i öldüren Ubeydullah'ın râvîlerin elinden çektiğini hemen hemen hiçbir vali hatta Haccac bile çekmemiştir. Bu yüzden onun ilk askerî başarılarına, önemli olmalarına karşın, çok kısa değinilmesi şaşırtıcı değildir. Muaviye tarafından, tecrübe edilmek üzere Horasan valiliğine atandığında Ubeydullah ancak 25 yaşındaydı ve sadece iki yıl sonra, görevini büyük başarıyla yapmış olmalı ki, babasından boşalan yeri doldurması için Irak valiliğine atandı. Ziyad'ın politikası Horasan'ı iyice güvence altına aldı ve fetihlerin nehrin karşı yakasındaki zengin topraklara yayılması için bir üs olarak kullanılmasını mümkün hale getirdi. Bu yüzden yeni vali 53/673 yılı sonbaharında Merv'e vardığında Buhârâ'yı almak için hazırlıklara başladı.

Buhârâ'daki Şao-vu hükümdarlığı bu sırada Semerkant'a göre ikinci derecede öneme sahipti. Semerkant hem sonraları o dönemden daha yoğun nüfuslu olan vahanın (el-Buhâriyye'nin) büyük bölümünü, hem de Âmül'de Ceyhun'dan geçen ticaret yolunu kontrol altında tutan büyük ticaret merkezi Beykent'i kapsamaktaydı. Şehrin erken dönem tarihi hakkında iki rivayete sahibiz. Bunların her ikisi de karışık, detayları yanlış ve çoğu noktaları çelişkilidir. Bunlardan anlaşılmaktadır ki, Türklerde görülen yüksek Şad ünvanına sahip bulunan hükümdar,[30] muhtemelen Arap istilaları sonucunda Buhar Hudâ Bîdûn tarafından kurulan ya da tamir edilen Buhârâ'nın kalesi Beykent'te oturdu. Bu hükümdar öldüğünde yerine birkaç aylık bir erkek çocuk varis bıraktı. Bu yüzden onun yerine anne kraliçe yönetimi eline aldı. "Hanım" için kullanılan Soğdça sözcüğün Türkçe şekli olan "Hatun" ünvanıyla bilinen bu kraliçe, Arap istilalarının kesinlikle onun döneminde vuku bulduğuna işaret eden yerel rivayetlerin temel şahsiyeti oldu. Bu versiyon Belâzurî, Ya'kûbî ve Narşahî tarafından kabul edilmiştir, fakat tarihî değerden tamamen yoksun bulunmamakla birlikte kesinlikle yerinde kullanıl-

[30] 658'de iktidarda olan hükümdarın adıyla Tuğşâde'yi karşılaştır. Chavannes, *Documents*, 137.

mamıştır. İlk fetihlerle ilgili doğru rivayet, ikna edici gerekçeler nedeniyle Taberî'nin kısa ve bütünüyle birbirinden farklı kanallardan naklettiği rivayetleri içinde araştırılmalıdır. Öncelikle Hatun rivayeti, benzer bütün rivayetler gibi, Narşahî'nin Hatun'un adlî yönetimine ilişkin naklettiği rivayetlerde görüldüğü üzere ayrıntıların doğal biçimde artışıyla ve sürekli farklı kanallardan gelen değişik rivayetlerin eklenmesiyle genişlemiştir. Nitekim İbn Hâzim ve Mühelleb arasında gelişen olayların sunuluşu konusunda Narşahî ve Belâzurî'nin rivayetleri karşılaştırıldığında bu görülebilir. Ayrıca örneğin, Tuğşâde'nin Said b. Osman'ın istilasından sonra doğumu, Hatun'un 15 yıl iktidarda kalışı ve aşağıda bahsedilen diğer konular; eleştirel tarzda değerlendirildiğinde alternatif rivayetler ve kronolojik tutarsızlıklar ortaya çıkar. Soğd Hükümdarı Tarhun'un saltanatının başlangıcı 696 yılından hayli sonra olmasına rağmen, geç dönemlerde sık sık onunla ilişkilendirilen rivayetlerin derlendiği açıktır.[31] Narşahî'nin Farsça baskısının girişini oluşturan ve en-Nîsâbûrî'ye ait olduğu belirtilen, fetihler hakkındaki farklı kanaldan gelen rivayette Hatun'a hiç işaret edilmemesi dikkat çekicidir. Ayrıca Taberî'nin yerel rivayetin farkında olduğu ve onu tamamen reddettiği konusunda deliller bulunmaktadır. Bu en azından alışık olunmadık biçimde hicrî 54 yılında Kabac Hatun'un, Hükümdar'ın hanımı olarak gösterilmesinin sebebini açıklar. Hatta Belâzurî rivayetin daha gerçek dışı gelişmelerini reddeder. Bununla birlikte Taberî'nin rivayetleri bütünüyle yerel rivayet kanallarına dayanmayan Belâzurî'nin ek notlarıyla karşılaştırılmaya ihtiyaç duyar. Bu yerel rivayet, muhtemelen Arap fetihlerinin Buhârâ ile Verdâne arasında daha sonra yapılmış savaşlarla[32] karıştırılmış olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim bu iki şehir arasındaki savaşın yankıları Kuteybe'nin otuz sene sonraki istila dönemine kadar yayılmıştır.

54/674 yılı ilkbaharında Ubeydullah b. Ziyad nehri geçti ve

[31] Chavannes, *Documents*, 136.
[32] Narşahî, 8, 30.

Beykent'e doğru ilerledi. Küçük çapta bir başarıdan sonra, kuvvetlerini Buhârâ'ya yöneltti ve Buhar Hudâ'nın ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Ubeydullah'ın Buhârâlı iki bin usta okçuyu Basra'ya götürdüğü ve burada onları kendisi için muhafız birliği yaptığı hakkındaki Taberî rivayetinden, onun Buhar Hudâ'yı bir antlaşmayla vergiye bağladığı görülmektedir. Yerel rivayet, Buhârâ'nın kış aylarında kuşatıldığını ekleyerek ve Hatun'a destek vermek için bir Türk ordusunun geldiğini belirterek bu seferin boyutlarını genişletmekle birlikte, Arapların başarısını onaylar. Ubeydullah'ın bu sefer sırasında esirlerden muhafız birliği ya da koruma görevlileri edinmesinin yaygın bir uygulama olduğu gözükmektedir. Nitekim Abdurrahman b. Semüre daha önceki bir dönemde esirleri Sicistan'dan Basra'ya götürmüş ve burada onlara bir cami inşaatı yaptırmıştı. Daha sonraki Horasan valileri de ileride görüleceği gibi bu uygulamayı sürdürmüştür. Sonraki Abbasî Halifelerinin Türklerden muhafız birliği oluşturmalarının belki de söz konusu bu uygulamadan kaynaklandığı teorisi kabul edilebilir.

Ubeydullah'tan sonra valilik görevini üstlenen Eslem b. Zür'a pasif kalmakla birlikte, Halife Muaviye'ye ısrarları sonucunda Horasan valiliğini elde etmiş olan Said b. Osman 56/676'da Arap ordularını Maveraünnehir'in daha içlerine kadar ilerletti; meydan savaşında Soğdluları yenilgiye uğrattı ve şehirlerini ele geçirdi. Şehrin soylu 50 gencini rehin alarak Soğd'dan çekildi; ardından muhtemelen Demirkapı'dan geçerek kuzey ve güney ana ticaret yolunu kontrol eden Ceyhun üzerinde önemli bir kale olan Tirmiz'i aldı. Böylece Soğd'un fethinin Çağaniyân'ınki ile birlikte gerçekleştirildiği açıkça görülmektedir. Taberî'nin rivayeti tuhaf bir biçimde belirsiz ve kesiktir; bu rivayette ne Buhârâ'nın ne de Semerkant'ın konusu geçmemekte, yalnızca Said'in ikinci şehrin fethini hedeflediği belirtilmektedir. Sadece bu rivayet kullanılacak olursa (Kiş'in eskiden Soğd olarak adlandırıldığı Marquart tarafından tespit edildiğinden dolayı) Said'in ele geçirdiği şehrin Semerkant değil, Kiş olduğu ve Semerkant'a işaretin, ismin daha sonra yanlış anlaşılmasından

kaynaklandığı kuşkusuna düşülebilir.[33] Diğer yandan, hem yerel rivayet kanalı hem de Ebû Ubeyde, Said'in Semerkant kuşatmasından söz etmektedir. Bununla birlikte onların rivayetleri detayda birbirinden oldukça farklılık göstermekte ve Said ile Selm b. Ziyad'ın birbirine karıştırıldığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Fakat Narşahî'ninkinden başka bütün rivayetler Said tarafından Medine'ye götürülen ve orada onu öldüren rehinelerin Soğdlu oldukları konusunda birleşmektedir.[34] Belâzurî'nin Said'in seferine ilişkin rivayeti şöyledir: Said, nehri geçince Hatun önce bağlılığını yenilediyse de; Türk, Soğdlu, Kişli ve Nesefli askerlerden oluşan 120.000 kişilik güçlü bir ordunun yaklaşması üzerine tekrar antlaşmasını bozdu. Fakat Said düşmanı tamamen yenilgiye uğratıp Buhârâ'ya muzaffer olarak girdikten sonra Semerkant'a ilerledi. Hatun'un ordusuyla takviye edilmiş olan Said'in kuvvetleri burayı üç gün boyunca kuşattıktan sonra vergiye bağladı. Dönerken ise Tirmiz'i ele geçirdi, burada iken Hatun'dan söz verdiği vergiyi ve Huttal'dan bağlılık sözü aldı. Narşahî'nin rivayeti de temelde aynı olmakla birlikte birçok kurgusal ayrıntı eklemektedir.

Said, Horasan'daki konumunu koruyamadı, (yaz akınları dışında) tem el Eslem b. Zür'a ve tamahkâr Abdurrahman b. Ziyad döneminde beş yıl boyunca fetihler durma noktasına geldi. 61/680-681'de Yezid I., Horasan ve Sicistan'a Ziyad'ın diğer oğlu Selm'i tayin etti. Kardeşini örnek almakta çok istekli olan Selm, daha Basra'dan ayrılmadan önce Maveraünnehir seferlerini yeniden başlatmak niyetinde olduğunu ilan etti ve burada Mühelleb b. Ebî Sufra, Abdullah b. Hâzim gibi deneyimli liderlerin de içinde bulunduğu seçkin bir askerî kuvvet hazırladı. Ebû Temmâm'ın *Hamâse*'sinde bulunan bir şiirden[35] Mezopotam-

[33] *Chronologie*, 57; *«r,nshahr*, 303 vd. Bu görüş Semerkant Hükümdarı tarafından 718'de Çin İmparatoru'na gönderilen mektupla da desteklenmektedir. (bkz. S. 77) Söz konusu mektup Arap fetihlerinin otuz beş yıl kadar önce yani 682 ya da 683'te yapıldığını ortaya koymaktadır.

[34] Ayrıca rivayetler *Kitâbu'l-Eğânî*'de I, 18; İbn Kuteybe, 101.

[35] *Hamâse*, ed. Freytag, I, 363-364.

ya'dan bile zorla asker toplandığı anlaşılmaktadır. Kışın sonuna doğru Harizm'e sonunda küçük bir başarı elde edilen ani bir saldırı düzenlendi. Taberî bu seferle ilgili iki farklı rivayet nakleder. Bunlardan Mühelleboğullarına ait rivayet kanalından gelen birincisi, ayrıntılarla hayli süslenmiştir. Aynı yıl Selm, Soğd üzerine yürüdü ve Semerkant'ı ele geçirdi. Onun karargâh kurarak kış mevsimini burada geçirdiği anlaşılmaktadır. Belâzurî, A'şâ Hemdân komutasında Hocende'ye Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan bir ilave akının yapıldığını ve yine burada Soğdluların başlattığı bir isyanın Bendûn adlı liderinin öldürülerek bastırıldığını aktarmaktadır. Bu ismin aynı zamanda Buhar Hudâ Bîdûn'unki[36] gibi okunması gerektiği çok belirgin olmakla birlikte, Taberî'nin bu konuda sessiz kalışı problemi biraz zora sokmaktadır. Belâzurî'nin kastettiği olayın Soğdlu kuvvetlerle birleşen Buhârâlıların isyanı olduğu düşünülebilir. Bu ifadenin aslı, Buhârâ rivayet kanalında belki araştırılabilir. Belâzurî Selm'in seferleriyle ilişkili aktardığı genel rivayetinde bu rivayet kanalına başvurmamaktadır, fakat diğeriyle birlikte onu burada kaydetmiş olabilir. Diğer yandan o Bîdûn'un Buhar Hudâ olduğuna hiçbir yerde işaret etmemektedir. Narşahî ve Ya'kûbî'nin rivayetlerine göre, Selm'in seferi yalnızca Buhârâ'ya idi. Hatun, Tarhun'a yardım sözü vererek Soğdlu 120.000 kişilik asker takviyesini almış, (burada hâlâ hayatta olan) Bîdûn, Hotan Hükümdarı'nın da içinde bulunduğu Türkistan'da bir ordu hazırlamıştır. Şiddetli çatışmadan sonra altı bin kişilik Müslüman kuvveti Bîdûn'u öldürmüş, gayri müslimleri bozguna uğratmış, o kadar çok ganimet ele geçirmiştir ki, her bir atlının payına 2400 dirhem düşmüştür. Arapların yenilmezliğinin bu kesin kanıtı karşısında tam anlamıyla boyun eğmek zorunda kalan Hatun barış isteğinde bulunmuş ve ağır bir vergi ödemiştir. Bu rivayetin, kurgusal abartılarından ve tutarsızlıklarından başka, bir Buhârâ isyanında doğal şartlar altında ihtimal dışı görünen bir şey yoktur. Bu görüşü desteklemek için Bîdûn'un bu sırada ölümü-

[36] Krş. Barthold, "*Turkestan*", 103, not. 1.

nün iç savaşlar hakkında edindiğimiz sınırlı bilgiyle uyuştuğuna işaret edilebilir. Bu iç savaşlar belki de Hatun rivayetinin esasını oluşturmakta ve sonraki gelişmeleri için de bir dayanak sağlamaktadır. Bununla birlikte daha detaylı belge olmaksızın mantıkî tahminlerin dışına çıkamayız.

Selm'in gerçekleştirdiği 682 ve 683 yıllarını kapsayan fetihlerin ardından İmparatorluğun kalbinde iç savaş patlak verdiği sırada Araplar, Maveraünnehir'i hakimiyetleri altına almak üzere gibiydiler. Bu seferler hemen hemen akın sayılabilecek düzeyde kabul edilse bile, Arapların bölgedeki en zengin şehirleri nispeten kolayca fidye ödemek zorunda bırakmaları gerçekten şaşırtıcıdır. Bu ancak söz konusu savaşların kendilerine özgü yapılarıyla açıklanabilir. Taberî'nin rivayetlerinde savaş meydanında birlikte hareket edildiğine ilişkin hiçbir ima yoktur.[37] Mevcut duruma tesir yapmış olabilecek bir etken, Soğdiyana'nın bu yıllarda tamamıyla yalnız bırakılmış ve dışarıdan yardım bekleyemeyecek durumda olmasıdır. Batı Türklerinin iktidarı 645 ve 658 yılları arasında Çin orduları tarafından çökertilmişti; Çin kuvvetlerinin batıda Kiş'e kadar ilerledikleri belirtilmektedir. İmparator Kao-Tsong önceden Türk hakimiyetinde bulunan bütün bölgeleri resmen ilhak etmişti. 658 yılında Soğdiyana ve Seyhun şehirleri on altı bölgeye ayrılmıştı. Yukarıda adı geçen Fîrûz'un yönetiminde bulunan bir Fars hükümeti de bu bölgenin içindeydi. Bu hükümet görünüşte Sicistan'da olmakla birlikte belki de Doğu Horasan'ı da içine almaktaydı.[38] Bu statü değişikliğinin ilk andaki fiilî etkisi sınırlı olmuşsa da,

---

[37] Karşılıklı görüş alışverişi için Harizm yakınında Horasan hükümdarlarının gerçekleştirdiği yıllık toplantı hakkında Taberî'nin eserinin II, 394'te aktardığı rivayet, hem özgünlük olasılığına pek sahip bulunmamakta, hem de Mühelleb'in seferlerini büyük gösterme amacını taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu durumda şans eseri olarak Taberî'nin nakilde bulunduğu kaynaklar, söz konusu rivayetin Ezd kökenli olduğu hususunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Medâinî'nin rivayet kanalı aynı eserde II, 19'da verilmektedir.

[38] Wieger, *Textes Historiques*, 1608 vd.; Chavannes, *Documents*, 273 vdd.; Marquart, *«r,nshahr*, 68.

onun sözde ilhakı Çin'in prestijini artırmıştı. Bu prestij Soğdiyanalıların Araplara karşı takınacakları tutum üzerinde büyük etkide bulunmuştu. Bununla birlikte 670'ten 692'ye kadar yeni Tibet hükümeti, Çin ordularını Tarım Havzası'nda kontrol altına almış ve Çin'in Batı'ya bütün müdahale yollarını kesmişti. Soğdiyana hükümdarlarının, kendi kaynaklarına güvenmek durumunda kaldıklarından ve Arap akınlarının gerisindeki tehlikenin henüz farkında bulunmadıklarından dolayı bu fırtınaya boyun eğdiği görülür. Bu şehirlerin Araplar gibi bir düşmanla hiç karşılaşmadığı unutulmamalıdır. Onlar Türklerin yağmacı akınlarına alışıktı. Bu Türkler geldikleri gibi hızlıca geri çekilirler ve uzun süreli kuşatmaları sevmediklerinden bir fidye karşılığında kolaylıkla ikna edilebilirlerdi. Böyle sözde ilhaklara alışık olduklarından onlar doğal olarak yeni işgalcilere karşı da aynı taktikleri benimseyeceklerdi. Araplar baskılarını sürdürmüş olsalardı, Maveraünnehir'in, yeniden ele geçirmek için yaptıkları harcama ve uğradıkları kayıpların onda biriyle kolonize edilebileceği ve Horasan gibi Müslüman topraklarının bir parçası olabileceği her halukarda umulabilirdi. Fakat kabile mücadeleleriyle bu fırsat kaçırıldı ve Araplar askerî taarruzlarını yeniden başlattıklarında ilerleyişlerine karşı gösterilen kararlı direniş, ilk işgalden alınan derslerin yerli hükümdarlar üzerinde etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Arapların Çekilişi

Horasan Araplarını meşgul eden kabile mücadeleleri, Maveraünnehir hükümdarlarına bağımsızlıklarını geri alma fırsatı vermişti. Görülüyor ki, Arapların kaybettikleri yer yalnızca Aşağı Toharistan değildi. Yerel kuvvetler aynı zamanda saldırıya geçerek Horasan'a doğru da ilerledi. Fakat Emevîler döneminde adım adım düzenin yeniden kurulması üzerine Aşağı Toharistan en azından resmiyette tekrar Arap hakimiyetini tanıdı.[39] Bu sıra-

[39] Taberî, II, 490, 860 vdd; Belâzurî, 414 vd.; İbnü'l-Esîr, IV, 66; Anonim (ed. Ahlwardt), 195.

da Çağaniyân'da tuhaf bir olay ortaya çıkmıştı. Güvenilir bir sığınak bulmak için babası Abdullah b. Hâzim tarafından görevlendirilen Musa, güçlü Tirmiz kalesini ele geçirmiş, buradan sürekli olarak komşu bölgelere akınlar yapmaktaydı. Musa'nın kahramanlıkları halk dilinde bir destana dönüştü. Bu destanda efsane boyutu tarihî olayı hemen hemen gölgede bıraktı. Kahramanın düşkün olduğu inanılmaz yiğitlik gösterilerine uygun bir zemin bulabilmek için en kurgusal abartılar tasarlandı. Aslında Musa'nın gerçek kahramanlıkları da yeterince büyüleyiciydi. Yerel hükümdarların kuvvetlerinin bütün çabaları, hatta bir keresinde Huzâî kuvvetlerinden yardım görmelerine rağmen, onu yerinden atamamıştı. (Bu yerel hükümdarların kuvvetleri efsanede Türkler, Heytallar ve Tibetlilerden oluşan büyük ordular şeklinde tanımlanarak büyütülmüştür. Musa her yandan gelen hoşnutsuzlar için bir sığınak ve nehrin karşı yakasındaki yerel hükümdarların çaresizliğinin canlı bir örneği olan iyi korunaklı güvenli yerinde on beş yıl boyunca kaldı.

77/696'da Ümeyye b. Abdullah, Maveraünnehir'e yeniden seferler düzenlemeye başladı. Harizm seferi başarıyla sonuçlanmışsa da,[40] Ceyhun'un karşı yakasına yapılan diğer bir seferde Araplar güç bela bozgundan kurtulabildi. Belâzurî, Huttal üzerine doğruluğu şüpheli olan başarılı bir seferden söz eder. Fakat bu seferin yukarıdakinin değişik rivayeti olması muhtemeldir. Buhârâ'ya doğru yapılan, ikinci hedefinin Tirmiz olduğu belirtilen bir seferden, Horasan'da Bükeyr b. Vişah'ın valiliği döneminde çıkan yeni bir isyan üzerine, apar topar vaz geçildi. İsyanın hedeflediği ilk amaç gerçekleşmemesine rağmen, çok ciddî bir durum ortaya çıkmıştır. Bükeyr Müslüman olan herkesten haraç vergisini kaldıracağı sözünü vererek Farslıları yanına çekmeye çalıştı. Kuşkusuz büyük kalabalıklarca bu fırsat değerlendirilmiştir. Barış ortamı Ümeyye ile Doğu Horasanlı mevâlînin sözcüsü olarak hareket eden nüfuzlu asilzadelerden Sabit b. Kut-

[40] Ebû Ubeyde Belâzurî'den 426, 10; Krş. Le Strange, "*Lands of the Eastern Caliphate*", 448, not.

be arasında bazı görüşmelerin yapılmasına yol açmıştır. Fakat Ümeyye b. Abdullah'ın haraç vergisini yeniden almaya kalkışması büyük bir huzursuzluğa neden olmuş[41] ve acilen harekete geçmeyi zorunlu hale getirmiştir. Abdülmelik derhal talihsiz yakınını hicrî 78 yılında geri çağırdı ve Horasan'ı idarî yönden Haccac'ın yönetiminde bulunan Irak'a bağladı. Bu uzak görüşlü vali, önceden Irak'ta aynı tarzda umutsuz bir durumla karşı karşıya kalmış ve orayı gözle görülür bir huzura kavuşturmuştu. Orada başvurulan olağanüstü tedbirlere Horasan'da gerek yoktu. Bu şehrin isyancıları mevâlîden çok Kays kabilesine bağlı gruplardı. Haccac'ın bizzat kendisi de koyu bir Kaysî idi; fakat o devletin menfaatlerini bir gruba feda edecek kişilikte değildi. Öncelikle anarşinin her iki türlüsünü de bastırabileceğinden emin olunan bir vali atamak gerekmekteydi. Mühelleb'de bu niteliklerin tümü vardı. Onun kabilesi Ezd, diğer bir grupsal çatışmaya yol açabilme riskini yaratabilecek kadar Horasan'da güçlü değildi. Ayrıca Mühelleb'in askerî şöhreti, iç çatışmayı engellemenin bir çaresi olarak görülen Haccac'ın seferler düzenleme politikasını uygulayabilmeye elverişli idi. Haccac'ın baştan beri Maveraünnehir'in kesin olarak fethedilmesini kafasına koymuş olması muhtemeldir. Fakat birkaç yıl düzensiz seferlerin yapılmasının ötesinde bir şey gerçekleşmedi.

Mühelleb'in ilk işi, bununla birlikte, büyüklük bakımından diğerlerine eşit bir topluluğun desteğini alıncaya kadar Ezd kabilesini Horasan'a yerleşmeye teşvik etmek oldu. 80/699'da Zem nehrini karşıya geçiş güvenli hale geldikten sonra Mühelleb, Kiş bölgesine ilerledi ve orada şehri kuşatarak ve çeşitli yönlere oğlunun komutasında küçük birlikler göndererek iki yıl karargâh kurdu.[42] Yezid, sözde hükümdarlık iddiasında bulunan birisiyle işbirliği yapması için bir askerî kuvvetle Huttal'a gönderildi, fakat sınırlı bir başarı elde edebildi. Rabincan'a gönderilen Habib, Buhârâlı kuvvetlerin karşı koyuşuyla yüz yüze gel-

[41] Taberî, 1031; Krş. Anonim, 310 vd.

[42] Taberî, 1040 vd., 1078, 5; Ya'kûbî, *History*, II, 330.

di. Belâzurî'nin Mühelleb'in seferlerine ilişkin rivayeti anormal derecede abartılıdır. Taberî, Mühelleb'in şahsen fetih girişiminde bulunanların cesaretlerini kırdığını rivayet eder. Oğlu Muğîre'nin hicrî 82 yılı Receb ayında ölümü üzerine Mühelleb, Kiş halkı ile antlaşmaya vardı ve seferlerden vaz geçti. Fakat aynı yılın Zilhicce/702 Ocak ayında Merv-Rûd yakınında vefat etti ve yerine oğlu Yezid geçti.

Yezid'in, babasının yerine atanmasının Haccac'ı rahatsız ettiğini, Horasan'da ise olumlu karşılandığını belirten, Mühelleb'e yakın rivayet kanalında yer alan ravîlerin, Haccac ile Yezid arasında daha sonra ortaya çıkan düşmanlığın etkisinde kaldıklarında hemen hemen kuşku yoktur. Bununla birlikte bütün valilerini kendi emri altında tutmayı politika edinen Hacccac'ın, otoritenin güçlü bir düşman kabile liderinin elinde toplanmış bulunmasından endişe duymuş olması muhtemeldir. Fakat o, Yezid'e kendi ipini çekecek kadar süre vermeye ve bu sırada beklemeye razıydı. Harizm'e yapılan bir akından başka Yezid, hiçbir sefere kalkışmadığı halde onun döneminde Horasan'ın istikrarsız iç düzeni kolaylıkla altüst olmuştu. Kays kabilesinin kavgalarını Mühelleb yatıştırdıysa da, onlar sonradan görme Ezd'in liderliğine tahammül edememekteydi. Zaten Mühelleb'in ölümünden önce Taberî'nin aktardığı Temimli kasidesine rağmen kavganın patlak vermesine ramak kalmıştı. Yezid'in katı grupçuluk eğilimi mevcut durumun daha da gerilmesine neden olmuştu. Hatta daha da vahimi mevâlînin tutumuydu. Sabit b. Kutbe'nin kardeşi Hureys, vergi toplaması için Mühelleb tarafından Kiş'te bırakılmış, fakat dönüşünde itaatsizliği gerekçe gösterilerek kırbaç cezasına çarptırılmıştı. Gözden düşme Hureys'i derinden etkilemişti. Mühelleb, davranışının vahametini çok geç de olsa anladı; fakat Hureys onun tekliflerini geri çevirdi ve Sabit ile birlikte kaçarak Tirmiz'de bulunan Musa'ya sığındı. Yezid onların ailelerine kötü muamelede bulunmak suretiyle çılgınca bir şiddet göstererek kaçışlarının intikamını aldı. Bu durum yalnızca halkın öfkesini artırdı. Hureys ve Sabit, Musa ile işbirliğine giderek isyan çıkarmak için bölgedeki nüfuzlarını kullandı. Çağaniyân

Hükümdarı ve ona bağlı Badgis Hükümdarı Nîzek'in liderliğini yaptığı Eftalit vilayetleri hemen olumlu cevap verdiler. Bu sırada Sâsânî veliahtı Fîrûz'un oğlunun Toharistan'a dönüşüyle Fars menfaati de tahrik edilmişti. Hatta bazı Kayslıların da bu plana destek verdiği muhtemel gözükmektedir.[43] Yezid'in Horasan sınırında isyan eden Eş'as kuvvetleriyle uğraşması fırsatından yararlanarak ayaklanma patlak verdi. Yezid, kendi adamlarının Çağaniyân ve Aşağı Toharistan'dan çıkarılmasını engelleyemeyecek kadar güçsüzdü. Hatta yalnızca Sabit ile Hureys'in eline düşeceğinden korktuğu için Musa'nın Horasan'ı ele geçirmekten çekindiği nakledilmektedir. Hatta Yezid'in Badgis'te gösterdiği ileri sürülen başarı pek etki göstermemiş olabilir.[44] Arapların şansı varmış ki, Musa'nın Sabit ile Hureys'i kıskanması düşmanlarının arasının açılmasına yol açtı. Kardeşlerin her ikisinin de çatışmada öldürülmesine rağmen tehlike devam etti. Fîrûz'un oğlu hâlâ Toharistan'dan ayrılmamıştı, hatta Şam'da Horasan konusunda kaygılar vardı.[45]

Haccac çok iyi biliyordu ki, öncelikle yapılması gereken Arapları yeniden birleştirmekti; fakat Yezid iktidarda olduğu sürece bu imkansızdı. Tek zorluk Kayslıların kabul edebileceği bir vali bulmak ve bir Ezd ayaklanması riskini almaksızın onu görev başına getirebilmekti. Bu sorun övgüye layık bir ustalıkla çözüldü; Yezid'e kendisinden daha zayıf durumda bulunan kardeşi Mufaddal'a görevini devretmesini emrederek Haccac, bir darbede hem en çok çekindiği adamı azletti hem de onu muhalefet kanadında yer alan Ezd'i birleştirmekten alıkoydu. Fakat Yezid ailesinin iktidardan düşüşünün pek yakın olduğunu anladı. Aynı zamanda Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali atanması için Halife'nin iznine başvuruldu. Tarafsız Bâhile kabilesinden olan Kuteybe, Kayslıların müttefiki sayılsa da, gruplar arasında tarafsızca denge kurabileceğine güvenilebilirdi. Kuteybe

[43] Krş. Taberî, 1152 ile 1185, 5. Fîrûz'un oğlu için, Chavannes, *Documents*, 172.

[44] Krş. Taberî, 1129 ile 1144 ve 1184.

[45] Anonim, 337.

kendisini Irak'ta ve Rey valiliğinde kanıtlamıştı ve kendi grubunun koruyacak gücü bulunmaması dolayısıyla daha çok Haccac'a sadıktı. Musa uzaklaştırılıncaya kadar Haccac'ın Mühelleb ailesini görevden almak konusunda hiçbir adım atmadığına ilişkin kabul edilen inanç, Musa rivayetindeki Mühelleb'e nispet edilen bir değerlendirmeye dayandırılır. Bu rivayet başka yerlerde hem açıkça hem de ima yoluyla sık sık yalanlanır.

85/704 yılındaki dokuz aylık görevi sırasında Mufaddal'ın, Badgis'te isyancılara karşı yaptığı askerî operasyon gösterisiyle Haccac'ı etkilemeye çalıştığı gözükmektedir. Aynı zamanda Musa, (Tarhun ve Sebel rivayetinde büyük gösterilen) yerel hükümdarlarla işbirliği içinde hareket ederek Osman b. Mesud komutasında Tirmiz'e bir sefer düzenledi. Musa yolu kesilip bir yarma hareketiyle öldürüldü. Yeğeni Süleyman ise ön şartsız teslim oldu. Bu haberi duyduğunda Haccac'ın ilk şaşkınlık ifadesinin, Kayslılara yapılan hakarete kızgınlığını ortaya koyduğu belirtilmektedir. Fakat yeni valinin atanmasının sonuncu engeli artık ortadan kaldırılmış ve yılın sonuna doğru Kuteybe, Merv'e varmıştı.

III. KUTEYBE'NİN FETİHLERİ

I. Velid döneminde Müslüman ordularının Orta Asya'daki başarıları birinci derecede Haccac'ın usta yöneticiliği ve Kuteybe'nin askerî kabiliyeti sayesinde gerçekleşti. Arapça metinler Kuteybe'nin yeteneklerinin dahilik derecesine vardığını söylemekten sakınmasalar da onun stratejik yönleri biraz abartılmaktadır. Seferlerin başarıyla komuta edilmesinin onuru haklı olarak Kuteybe'ye ait bulunmakla birlikte Genel Vali'nin de ordularının ilerleyişiyle çok yakından ilgilendiği ve sefer planlarının yapılmasında büyük payı bulunduğu birçok kez ortaya konulmuştur. Haccac'ın, yardımcısına karşı tam bir güvene sahip bulunduğu görülmektedir. Haccac, gerek duyduğunda Kuteybe'yi uyarmaktan ve azarlamaktan kaçınmadığı gibi aynı şekilde onun başarısını hemen takdir etmekten de geri kalmamıştır.

Bütün Arap grupları komutanlarının arkasında Haccac'ın otoritesi bulunduğunu çok geçmeden anladılar. Haccac'ın telkin ettiği, yerinde saygı onun döneminde birliğin bozulmasını engelledi. Fetihlere somut anlamda katkıda bulunan ikinci faktör, Kuteybe'nin bu fetihlerin yapılabilmesi için Horasan'daki Fars, Arap, Kaysî ve Yemenli bütün grupları tek vücut haline getirmesiydi. Böylesine uzun ve şiddetli seferlerde bu grupların azminin azalmaksızın sürmesini sağlamak basit bir iş değildi; ay-

rıca bu azimlilik ancak zengin ganimetin çekiciliğiyle açıklanabilir. Şüphesiz Kuteybe'nin başarısı, aslında komutanlıktakinden çok, yöneticilikteki becerisinden kaynaklanmaktadır. Doğu'da hiçbir Arap valisinde olmadığı kadar Kuteybe'nin, Horasan gibi bir vilayette Arap hükümetinin güvenliğinin, bölgenin büyük çoğunluğunu oluşturan Fars nüfusuyla sürekli işbirliğine bağlı bulunduğunu anladığı görülmektedir. Grup mücadelelerinin kötülüğü, özellikle Yezid'in tahrik ettiği bir hareket karşısında yalnızca Arapların desteğine güvenmenin ne denli yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Bu yüzden yatıştırıcı tutumuyla Kuteybe, Farsların güvenini kazandı ve bu güvene benzer şekilde karşılık verdi. Sürekli Fars memur görevlendirmesinden ve gittikçe artan oranda Fars valiler tercih etmesinden, Kuteybe'nin onları Araplar arasında ihtiyaç duyduğu ve kendisinin meydana getirdiği aşireti gibi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum Kuteybe'nin Arapların düşmanlığını kazanmasında ve iktidardan devrilişinde büyük rol oynamasına rağmen, belki de o bu şekilde Horasanlı Farslar arasında ilk defa millî duygunun oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Arapların Maveraünnehir'in zengin toprakları hakkında ne kadar bilgiye sahip bulundukları kesin olmamakla birlikte, Orta Asya'daki durum bu bölgenin Arap topraklarına katılması için yeniden harekete geçilmesine uygundu. 682'de İmparatoriçe Wu'nun entrikaları sonucunda içişlerini kontrol bakımından zayıflayan Çin'in Tibet ile yaptığı savaşlar nedeniyle eli kolu bağlanmış ve Doğu ya da Kuzey Türkleri yeniden bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Yeni İmparatorluk hiçbir zaman daha önceki devletin batı bölgesindeki topraklarının tümü üzerinde hakimiyet kuramamıştı. Fakat sürekli seferlerle, rivayete göre "hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılma noktasına gelen" İli ve Çu'nun On Kabilesi üzerinde etkinliğini artırmıştı. 701'de Doğu Türkleri, Soğdiyana'yı işgal ettiyseler de sık sık öne sürülmesine rağmen, Mühelleb kuvvetlerinin Kiş'te bu akınlardan etkilendiğini varsaymak için bir neden bulunmamaktadır. Yolların güvenliği için bile rehine alma gerekliliğinin gösterdiği gibi, yerel

güçlerin düşmanlığını açıklamak için rivayet edilen sıkıntılar yeterlidir. Bu akınların sürekli yol açtığı tahribat ve kayıp vassal hükümdarların kaynaklarını öyle zayıflattı ki Han'ın bir oğlunun On Kabile'nin başına geçirilmesi bile onları pek fazla teselli etmedi. Her halükarda Doğu Türklerinin Türgişlere karşı 699'dan 711'e kadar sürdürmek zorunda kaldığı kesintisiz savaş, Soğdiyana'nın onlardan muhtemel yardım isteğini karşılamalarını ciddi olarak engelledi.[46] Aynı şekilde Türgişler de bu dönemde Soğdiyana'ya müdahale edememişlerdir.[47] Görüyoruz ki Arap tarihçileri "Türkler" ifadesiyle genel bir kural olarak tüm yerli halkı kastetmektedirler. Bu halkın arasında söz konusu dönemde Türk unsurların da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Zaman zaman Hakan'a yapılan göndermelerin övünmeye ilişkin olduğu açıktır. Fakat bu göndermelerde yerli bir yöneticiye işaret ediliyorsa gerçek kişi kastedilmiş olabilir. Ancak böyle bir işaret de ihtimal dışıdır. Hicrî 98 yılında yapıldığı varsayılan Türgiş müdahalesi rivayeti bütünüyle Bâhile kabilesinin bir uydurmasıdır. Nihayet Arapların daha sonraki yıllarda edindiği tecrübe bize göstermektedir ki, eğer Soğdiyana'nın direnişi büyük Türk kuvvetleriyle desteklenmiş olsaydı, Kuteybe'nin böyle büyük bir başarı elde edebilmesi mümkün olmazdı.

Kuteybe'nin fetihleri doğal olarak dört döneme ayrılır:

1. 86/705: Aşağı Toharistan'ın geri alınışı;
2. 87/706'dan 90/709'a kadar: Buhârâ'nın fethi;
3. 91/710'dan 93/712'ye kadar: Arap hakimiyetinin Ceyhun vadisinde güçlenmesi ve Soğd'a yayılması;
4. 94/713'ten 96/715'e kadar: Seyhun vilayetlerine seferler.

Aşağı Toharistan'ın Geri Alınışı

Kuteybe'nin ilk işi Aşağı Toharistan isyanını bastırmak oldu. 86/705 yılı ilkbaharında ordu hazırlandı ve Merv-Rûd ve Tâle-

[46] Chavannes, *Documents*, 42, 282 vd.; Marquart, *Chronologie*, 15; Taberî, II, 1078, 1080.

[47] Prof. Houtsma tarafından öne sürüldüğü gibi, Gotting. Gelehrt. Anz., 1899, 386 vd.

kân'dan geçerek Belh'e ilerledi. Taberî'nin bir rivayetine göre, şehir çatışmasız teslim oldu. Bazı yerli halk arasında bir isyanın patlak verdiğinden bahseden ikinci bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayet açıkça Bâhile kabilesi kökenli bir rivayet olarak nakledilmemekle birlikte Kuteybe'nin kardeşiyle ilgili olduğundan ve Bermekîler konusundaki Bâhile kabilesinin iddialarını ispatlamayı amaçladığından dolayı böyle kabul edilebilir. Belh'in dört yıl sonra harap bir hâlde bulunduğunu öğrendiğimizden dolayı (Taberî, I, 1206) bu ikinci rivayetin daha doğru olması muhtemeldir. Belh'in tesliminin ardından bir yıl önce Tirmiz'e saldırı sırasında Mufaddal ile muhtemelen işbirliği yapmış olan Çağaniyân Hükümdarı Tîş hakimiyet altına alındı. Çağaniyân Hükümdarı'nın bu hareketi Şûmân ve Âharûn nehirlerinin vadilerinde hakim olan Hükümdar'a düşmanlığından kaynaklanmış gözükmektedir. Tîş, Mufaddal'a yardımının karşılığında düşmanı olan Hükümdar'a karşı Arap ordularını kullanmayı umut etmişti. Mufaddal gerçekten de görevden alınmadan önce Şûman'a karşı bir sefer düzenlemeyi planlamıştı. Fakat artık bu sefer Kuteybe tarafından gerçekleştirildi. Demir Kapı'ya güneyden yaklaşmayı olanaklı hale getirdiğinden dolayı Kuteybe, bu sefere kalkışmaya daha hazırdı. Yuan-Chwang'a göre Türk ırkından olan Ğışlaştan'ın teslim oluşundan sonra, Kuteybe ordunun komutasını seferlere devam etmesi için kardeşi Salih'e bırakarak yalnız başına Merv'e döndü. Salih de yolu üzerindeki birçok yere küçük çaplı akınlar gerçekleştirdi. Belâzurî'nin tasvir edici rivayetine rağmen, bu akınların Ceyhun çevresindeki bölgelerde yapılmış olması gerektiği açıktır. Bununla birlikte Taberî'nin bu konudaki rivayetleri eksiktir.[48] İsyanın merkezi olan Badgis'te Nîzek'in çevreyle bağlantısını kesen Kuteybe, kış aylarını danışmanı Süleym aracılığıyla onunla görüşmelerde bulunarak geçirdi. Etkin bir Fars olan Süleym, en zorlu görüşmeleri yönetmedeki becerisini birçok kereler Kuteybe'ye ispatlamıştı. Nîzek teslim olmaya ikna edilip Merv'e getirildi. Burada Kutey-

[48] Barthold'un eseri *Turkestan*, 71, not. 5 ve 76. 'da önerilen okumalar.

be'nin şahsen Badgis'e girmemesi koşuluyla barış yapıldı. Bununla birlikte ihtiyatî tedbir olarak vali, Nîzek'in bütün seferlere kendisiyle birlikte katılmasını kararlaştırdı. Böylece en azından o dönem, her iki taraf için de onurlu bir şekilde Horasan'da bir isyan tehlikesi engellendi. Fîrûz'un oğlu da daha uygun bir fırsatı kollamak üzere Çin'e geri döndü.[49]

Buhârâ'nın Fethi

Ertesi yıl önce Âmül ve Zem geçitlerini emniyet altına alan Kuteybe, Beykent'e saldırıda bulunarak Buhârâ seferlerini başlattı. Diğer tarih eserlerindeki rivayetlere uygun ve onları tamamlayıcı nitelikte olduğu için fazlasıyla güven duyabileceğimiz Narşahî'nin ifadelerinden Buhârâ hükümdarlığının iç savaş ve işgalle zayıf düştüğü sonucu çıkarılabilir. Tuğşâde'nin henüz çocuk yaşta olduğu ve Hatun'un ona vekaleten yönetimi elinde bulundurduğu sırada güçlü ve hırslı önde gelenler, aralarında liderlik mücadelesine girmişlerdi. Buhârâ merkezinin de içinde bulunduğu pek çok bölge Verdâne Hükümdarı tarafından ele geçirildi. Geri kalan bölgelerin ise Buhar Hudâ'nın unvanını alan Hunuk Hudâ'nın hakimiyeti altına girdiği görülmektedir.[50] Beykent'in böylece az çok çevreyle bağlantısı kesildi ve Narşahî'nin rivayetinden kendi kaderine terk edildiği anlaşılmaktadır. Taberî'de konu edilen Soğdlularla savaş, ertesi yılın olaylarından hareketle yapılan aşikar bir tahmindir. İki aylık bir kuşatmadan sonra şehir Kuteybe ile antlaşmaya vardı. O burada küçük bir askerî birlik bıraktı ve Taberî'nin rivayetine göre, Merv'e dönmek için yola çıktı. Fakat Beykent'te ortaya çıkan bir ayaklanma onu derhal buraya müdahale etmek zorunda bıraktı. Kuteybe'nin saldırısını yalnızca arkası gelmeyecek bir akın olarak algılayan şe-

[49] Taberî, 1184 vd., 1195; Chavannes, *Documents*, 172; Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân* (*Bibl.Geog.Arab.* V), 209, 7; krş. Taberî, 1874.

[50] Narşahî, 8, 15, 30, 37, 44; Taberî, 1199, 1; Ya'kûbî, *History*, II, 342, 9. Krş. Marquart, *Chronologie*, 63 ve Barthold, *Arab. Quellen*, 7.

hir halkının, onun çekilmesinin hemen ardından askeri birliğini sürmeye kalkışmış olduğunu varsaymak mantıklı gözükmektedir. Kuteybe'nin Buhârâ'ya ilerleyişi sırasında buradaki vali Verka b. Nasr el-Bâhilî'nin aşağılayıcı davranışına kızıp onu öldürmeye kasteden bir vatandaşa ilişkin Narşahî'de yer alan rivayet, önemsiz ve ikna edicilikten uzaktır. Fakat Kuteybe, isyanın sebebi ne olursa olsun, dehşetli bir intikam aldı. Orta çağ geleneğine göre isyancı şehir yağmalandı; eli silah tutanları öldürüldü; kadın ve çocukları esir edildi. Arapların savaşarak aldığı Orta Asya'nın büyük ticarî şehirlerinin ilki olan Beykent'ten alınan ganimet, daha sonraki rivayet kanallarının abartılı nakillerine bitmez tükenmez malzeme sağlamıştır. Ganimetin büyük bölümü silah ve zırhların bulunduğu cephanelikti. Burası öyle mükemmeldi ki "Soğd'un demir dövmesi" bu dönemde ustalığının mükemmelliği bakımından "Hz. Davud'un demir dövmesi" ile bir tutulmaktaydı.[51] Haccac'ın onayıyla bu silahlar askerler arasında paylaştırılan ganimetten ayrı tutulup ordunun donatılmasında kullanıldı. Daha önce ordunun tümünde yalnızca 350 takım zırh bulunduğu ifadesi, Bâhile kabilesi kaynaklıdır ve pek güvenilir değildir. Kuteybe'nin daha görevinin başlangıcında Beykent'e ibret alınacak bir ceza vermesi, Nîzek ve Soğdlulara sert bir uyarıydı. Arap hakimiyetini kabul edenlere insanca davranılacaksa da herhangi bir isyan girişimi acımasızca bastırılacaktı. Yine de Beykent'e verilen ceza sonraları hafifletildi; Narşahî'nin rivayetine göre, esirler Çin'e yapılan yıllık ticarî seferlerden dönüşte Beykentli tüccarlar tarafından fidye karşılığı kurtarıldı ve şehir yıllarca harabe halinde kaldıktan sonra yeniden imar edildi.

Beykent felaketi Maveraünnehir hükümdar ve tüccarlarının istilacıları ihmal etmenin tehlikesi üzerinde dikkatlerini toplamalarına yol açtı. Buhârâ ve Verdâne arasındaki düşmanlık sona erdirildi; çevre hükümdarlıklarının tümünün kuvvetleri bağımsızlık mücadelesinin tertipleyicisi ve en önemli sembolü olan

[51] *Hamâse*, ed. Freytag, I, 349.

Verdan Hudâ etrafında toplandılar. Bu yüzden Kuteybe, 88/707'de yeniden seferlerini başlatıp Tumuşkes'in (Buhârâ'nın önceki adı olan Numuşkes değil) varoşlarını ve Râmîsene'yi (ya da Râmtîn) aldığı sırada Verdâne, Buhârâ ve Soğd birlikleri tarafından ulaşım yollarının kesildiğini gördü. Medâinî'nin rivayet ettiği gibi, Fergana Hükümdarı'nın Soğdlularla işbirliği yapmış olması da ihtimal dışı değildir. Diğer yandan Arapça rivayetler bu konuda açıklayıcı olmaktan uzaktır. Burada işaret edilen Soğdluların Semerkantlıdan çok Kişli olmaları daha muhtemeldir. Bu şüphe Haccac'ın şu ünlü tevriyeli emriyle ortaya çıkmıştır: "Kiş'i ez, Nesef'i yık, Verdâne'yi geri sür." Narşahî ve Ya'kûbî, Kuteybe'yi temsil eden Hayyân en-Nabatî ile Soğd Hükümdarı Tarhun arasında görüşmeler yapıldığından söz etmektedir. Fakat bu görüşmeler Taberî tarafından açıkça iki yıl sonraki Buhârâ'nın fethinin ardından nakledilmektedir. Bütün milletlerin erken dönem tarihlerinde baştan sona bu seferlerin tümünde karşıt kuvvetlerin kompozisyonu ve sayılarını abartma konusunda ortak bir eğilim görülür. Her zamanki gibi, Bâhile kabilesine dayanan rivayet Türgiş kuvvetinin iki yüz binden daha az olmadığını belirterek bu abartıyı gülünç bir düzeye vardırır. Bu, Türgişlerin daha sonraki istilalarından etkilenmiş açık bir tarih karışıklığıdır. Söz konusu karışıklık yaklaşık bu olaydan otuz yıl sonra "bir Türgiş lideri" olarak karşılaştığımız Kur Mağanun (Taberî, II, 1602, 2) adının geçmesiyle açıklığa kavuşmuştur. Doğru rivayete göre, Kuteybe bir meydan savaşına girişmeyip sürüncemeli savaş taktikleriyle müttefikleri yormuş ve onların aralarında tabiat olarak eğilimli bulundukları ihtilafın ortaya çıkması için kendilerine zaman tanımıştır. Sonra da hızlı bir ilerleyişle Demir Kapı'dan geçerek düşman atlılarıyla artçı çatışmasından başka bir savaş yapmaksızın müttefikleri yenilgiye uğratmış ve Tirmiz'de bütün ordusunu nehrin karşı yakasına geçirmiştir. Artçı birliğin komutanlığına kardeşi Abdurrahman b. Müslim'in atanması, Kuteybe'nin en zor komutaları her zaman ona bıraktığı ipucunu bize vermektedir. Ertesi yıl Verdan Hudâ ve Kiş, Nesef birleşik kuvvetlerine karşı henüz ilerleyebilecek

durumda bulunmadığı için Kuteybe, savaşı uzattıktan sonra (Bâhile kabilesinin çifte zafer iddialarına rağmen) Merv'e döndü. Bu zayıflıktan dolayı Haccac onu şiddetle azarladı ve bir harita üzerinde saldırı planı hazırladı. 90/709 yılı istilasının Verdan Hudâ'yı kuşatmak için gafil avladığı gözükmektedir. Nitekim Müslüman ordusu hemen Buhârâ'yı kuşatmak için harekete geçebildi. Bununla birlikte o sırada Verdan Hudâ'nın öldüğü ve Kuteybe'ye yalnızca yerel kuvvetlerin direndiği kanaatine vardıracak sebepler bulunmaktadır.[52] Bu, aynı zamanda Semerkant kuvvetlerinin müdahale etmekteki tereddütlerini de açıklayabilmektedir. Buhârâ duvarlarının önündeki meydan savaşı, Taberî tarafından eski günlerin hatırası olan ve Temîm kabilesine dayanan uzun bir rivayette tasvir edilmiştir. Fakat şehrin asıl ele geçirilişi dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Muhtemelen Fars tarihçi Taberî'ye dayanarak (Zotenberg, IV, 165.) Wambery (Krş. Heart of Asia, 52.) bu kuşatmayı Verdâne'ye yönelik olarak göstermektedir. Oysa Narşahî, Taberî ve bütün diğer tarihçiler, oldukça belirgin biçimde Buhârâ'ya yönelik olarak aktarmaktadır. Ebû Ubeyde'nin şehrin ihanetle ele geçirilişine ilişkin rivayeti (Belâzurî, 420.) en iyi ihtimalle Semerkant'ın ele geçirilişiyle karışmıştır. Kuteybe'nin Buhârâ'daki düzenlemelerine ilişkin Narşahî'de verilen bilgiler bu yıla ait değildir. Büyük ihtimalle yalnızca ilk alınan tedbirler, iki yüz bin dirhemlik vergi konulması ve kalenin bir Arap birliğince ele geçirilmesidir.

Buhârâ'daki zaferi bir diplomatik başarı takip etti. Semerkant Hükümdarı Tarhun, Kuteybe ile görüşmeler başlattı. Kuteybe bu görüşmelerde Fars birliklerinin komutanı Hayyan en-Nabatî tarafından temsil edildi. Muhtemelen Selm b. Ziyad tarafından yapılmış olan eski antlaşma esas alınarak iki taraf arasında uzlaşmaya varıldı. Tarhun vergiyi ödeyeceğinin garantisi olarak rehineler verdi ve Kuteybe Merv'e çekilmeye başladı.

[52] Narşahî, 8, 15.

Takviye ve İleri Hareket

Araplar 90/709 yılı sonbaharında başarılarıyla zafer sarhoşu olmuş biçimde geri dönmüş olsalardı, çok geçmeden yeniden büyük bir telâşa düşeceklerdi. Arap hakimiyeti Horasan'da güç kazanırsa, Nîzek bağımsızlıklarını geri alma konusundaki bütün umutlarının söneceğini sonunda anladı. Muhtemelen Kuteybe'nin, emellerine olabildiğince diplomasi yoluyla ulaşma arzusunu zayıflığına yorumladı ve en azından umulmadık bir anda Aşağı Toharistan'daki Müslüman hakimiyetini sona erdirmek için son bir girişimde bulunmaya karar verdi. Memleketini ziyaret etmek için izin alan Nîzek, Kuteybe'den Amül'de ayrılıp Belh'e gitti; fakat tekrar yakalanmamak için Toharistan'a kaçtı. Buradan beri Belh, Merv-Rûd, Tâlekân, Faryab ve Cüzcan hükümdarlarıyla haberleşerek ilkbaharda toplu bir isyan çıkartmaya çalıştı. Çağaniyân Hükümdarı'nın onun bu komplosuna katılmayı reddettiği görülmektedir. Toharistan'ın gücü zayıf Yabgusu belki de zor kullanılarak Nîzek ile işbirliği yapmaya ikna edildi. Nîzek bu yolla Araplara bağlı bütün hükümdarları haklarını savunma konusunda birleştirebileceğinden tam emindi.

Kuteybe'nin ordusu bu sırada terhis edildiğinden ve kış mevsimi de geldiğinden Kuteybe'nin yapabildiğinin tümü Merv'de bulunan on iki bin kişilik birliği Belh'te kışlaması talimatıyla Abdurrahman'ın komutasında göndermekten ibaret kaldı. Bu birlik Nîzek'in Belh'te ansızın bir harekete girişmesini engellemeyi başardı ve ilkbahar mevsiminde Toharistan'a ilerledi. Bu kararlı hareket Kuteybe'yi duruma hakim kıldı ve isyancıları öyle korkuttu ki ilkbahar gelir gelmez Araplar pek silah kullanmaksızın muhaliflerin topraklarına girerek ilerleyişlerini sürdürdüler; hükümdarlar ya teslim oldular ya da kaçmak zorunda kaldılar. Hakkındaki rivayetler içinden çıkılamayacak derecede karışık olan Tâlekân dışındaki halka genel af ilan edildi. Rivayete göre bir hırsız çetesi Tâlekân'da çarmıha gerilerek idam edildi. Fakat açıktan açığa isyan yalnızca orada patlak verdiğinden do-

layı özel bir şiddet uygulanmış olabilir.[53] Yerel hükümdarlar sözde hakimiyet sürdürmelerine rağmen her bir bölgeye yerleştirilmiş olan Arap valilerine geniş yetkiler verilerek Aşağı Toharistan'da bazı idarî düzenlemeler de yapılmış bulunabilir. Kuteybe, Belh'ten harekete geçti ve Abdurrahman ile buluştu. Sınırlı güçteki hükümdarların yardımıyla Nîzek'i takip edip yakaladılar. Nîzek, Kuteybe'nin, affedileceğine yönelik verdiği sözden dönülerek doğrudan Haccac'ın verdiği emirle idam edildi.[54] Bu davranışın çağın hakim anlayışınca ne kadar az kınandığı Taberî'nin naklettiği çağdaş şiirlerle kanıtlanmaktadır. Bu şiirlerde "İslam topraklarının savunucusu" övülür, onun davranışı daha önce Medine'deki Yahudi kabilelerine karşı alınan tedbirlere benzetilir. Bu dönemde bile sonraki yıllarda etkisini daha çok hissettiren yeni fikir sahiplerinin izlerini görürüz; Sabit b. Kutbe'ninki gibi "mertlik diye isimlendirilen ihanete" karşı yükselen sesleri duyarız. Taberî bu noktada Cüzcan'daki Arap rehinenin öldürülmesinin karşılığında Cüzcanlı rehinelerin öldürüldüğünü rivayet eder ki bu çok daha normal görülebilir bir olaydır. Fakat Belâzurî, bu olayın Kuteybe'nin valiliğinin ilk zamanlarında olduğunu nakletmektedir. Öyle de olsa, bu olay Aşağı Toharistan'ın ilk kontrol altına alınmasıyla ilgiliydi. Bu rivayetin Taberî'nin eserinde söz konusu noktada anlatılması, Nîzek olayına yüzeysel benzerliği dolayısıyla olabilir. Bu seferin sonuçları çok büyük önem taşıdı: Nîzek'in planı bozulmakla ve bu yüzden Aşağı Toharistan'ın Arap İmparatorluğu'na katılmasıyla kalmadı, aynı zamanda ilk kez Arap hakimiyeti Yabgu ve onun Ceyhun havzasındaki vassallarını da içine aldı. Şam'a sürülen Yabgu, tekrarlanabilecek bir bağımsızlık girişimine karşı değer-

[53] Taberî, 1207, 16; krş. Ya'kubî, a.y. Çarmıha germeye ilişkin Arap yöntemi üzerine, Nöldeke, *Z.D.M.G.*, LVI, (1902), 433; Krş. Taberî, 1691 ve Dîneverî, 336, 18.

[54] Bu konuya ilişkin ayrıntılı rivayetlere Sir Mark Sykes tarafından kaleme alınan "*The Heart of Asia*" ve "*The Caliph's Last Heritage*" adlı çalışmalarda kolaylıkla erişilebilir. Bunlardan ikincisi tasvir bakımından zengindir. Marquart tarafından pek çok coğrafya bilgisi verilmektedir: *«r,nshahr*, 219 vd.

li bir rehine oldu. Çağaniyân Hükümdarı'nın genç Yabgu'nun yerine vekil atanmış olması, (yukarıda bkz. s.24) ihtimal dışı değildir. Abdurrahman da yeni vilayetin yönetimini yürütmesi için Belh valisi atandı.

Kuteybe henüz karşılaştığı yeni bir isyanı bastırmadan önce Merv'e dönemedi. Arapların içinde bulunduğu zorlukları ya da onların güney dağlarında olmayışlarını fırsat bilen Şûmân Hükümdarı, Salih b. Müslim'in yatıştırıcı tekliflerine rağmen yeniden bağımsızlık iddiasında bulunmuştu. Kuteybe bütün gücünü onu bastırmak için kullandı. Hükümdar'ın kalesine ağır kuşatma silahlarıyla saldırdı; bir yarma hareketi sırasında Hükümdar öldürülürken birliği de kılıçtan geçirildi. Bu andan itibaren Şûmân ve Âharûn Arapça rivayetlerden yavaş yavaş tamamen çıkarılmaktadır. Ardından Kuteybe, Demir Kapı'ya doğru ilerleyişine başladı; Kiş ve Nesef bölgelerini fethetti; Buhârâ'ya bir kez daha uğradı. Halkla Arap birlikleri arasında sürekli bir sürtüşmenin yaşandığı görülmektedir.[55] Baskıya dayalı yeni bir düzenlemenin gerekliliği hissedilmekteydi. Tuğşâde, yaşı daha genç olmasına rağmen Buhar Hudâ makamına oturtuldu; (Verdan Hudâ'nınkinden çok Hunuk Hudâ'nın grubundan olması kuvvetle muhtemel bulunan) düşman grubun liderleri ise öldürüldü. Kuşkusuz Kuteybe bu yolla yerel yönetimde bağlılık ve uysallığı güven altına alacağını umut etmişti. Tuğşâde iktidara Araplar tarafından getirilmişti ve sonuç olarak onların yanında yer alması beklenebilirdi. Bununla birlikte fethin kalıcılığı için Buhârâ'da askerî bir koloninin kurulması daha sağlam bir garantiydi. Merv'in kolonize edilmesinde kullanılmış yöntem takip edilerek Araplar yerlilerin evlerine yerleştirildiler ve rivayete göre yerliler küçük bir bahşiş verilerek Cuma namazlarına katılmaya ve Müslümanlar gibi davranmaya teşvik edildiler. Kuşan tüccarları bu emirleri yerine getirmektense evlerini ve mülklerini terk etmeyi yeğleyip surların dışında yeni bir şehir kurdular. Rivayetlerde belirtildiği gibi şehrin İslamlaşmasının henüz tamamlan-

[55] Narşahî, 46. 12, 50. 15.

madığı açıkça görülmektedir.[56] Caminin yapılmasını ve Cuma namazlarının kılınmasını Narşahî, hicrî 94 yılıyla tarihlendirmektedir. Bu durum Semerkant'ın ele geçirilişinden sonra ek bir düzenlemenin yapıldığına işaret etmektedir. Aslında yeni bölgelerin düzenlenmesi; fetihlerin genişlemesi ve sağlamlaşmasıyla aynı hızda ilerledi. Ceyhun nehrinin İran yakasında Arap hakimiyeti zayıfladıkça diğer yakada ne bir askerî koloni ne de düzenli ve mükemmel bir idare kurmak söz konusu olabildi. Sonuç itibariyle Nîzek isyanının başarısızlığıyla artık Arap hakimiyeti eski Eftalit topraklarında tamamen güven altına alınabilmişti. Bu topraklar içinde yer alan Buhârâ'da bir Arap birliğinin yerleştirilmesi konusunda kesin bir adım atılabilmesi mümkün olmuştu. Adımların birbirini takip etmesindeki düzenlilik, bu işin önceden plânlandığını ya da en azından askerî faaliyetin başarılı olması halinde alınan bölgelerin yönetim sorununa biraz önem verildiğini göstermektedir.

Kuteybe'nin yeni düzenlemesi yalnızca sivil yönetimi değil, aynı zamanda orduyu da kapsadı. Bu döneme kadar savaşçı sınıfı olarak Arapların özlük hakları konusundaki kıskançlıkları, Mevâlî'nin ve kışlada sürekli yer alanların dışında kalan Farsların ordudaki sayılarına tam anlamıyla sınırlama getirilmesine yol açmıştı. Böylece Horasan ordularının bu dönemde aşağıdaki miktarlardan oluştuğu belirtilmektedir. (Taberî, 1290, 20.): Basralı Ehlü'l-Âliye, 9.000; Bekr, 7.000; Temîm, 10.000; Abdu'l-Kays, 4.000; Ezd, 10.000; Kûfeli, 7.000; toplam bu 47.000 Arab'ın yanı sıra Hayyan en-Nabatî'nin komuta ettiği yalnızca 7.000 Mevâlî asker bulunmaktaydı. Hayyan, Deylemli ve Horasanlı bir yerli gibi farklı şekillerde nitelendirilmektedir. Fakat bu dönemde Kuteybe önce Buhârâ'da, ardından her fethedilen şehirde genellikle sayıları 10.000 ya da 20.000'e varan yardımcı yerli birliklere Arap ordularına katkıda bulunma zorunluluğu getirdi. Eğer rivayet doğru ise, bu yöntemin daha önce Semerkant'ın ele geçirilişinde Said b. Osman tarafından da düşünül-

[56] Örneğin, Narşahî, 58. 5. Yeni şehir üzerine, Barthold, *Turkestan*, 110 vd.

müş olması muhtemeldir. Fakat bu yöntem Araplarca diğer fetih bölgelerinde uzun süredir uygulanıyor olsa bile, doğuda büsbütün yeni bir uygulama olması daha kuvvetle muhtemeldir.

İlgili yeni yöntemin benimsenmesine neden olan kuvvetli gerekçeler var gibi gözükmesine rağmen bu konuda herhangi bir imada bulunulmamıştır. Muhtemelen bu gerekçe, arkadan bir isyan tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktansa, yerli orduları Araplara hizmetle meşgul etme arzusundan başka bir şey değildi. Belki de Haccac ile Kuteybe, tek başlarına yalnızca Buhârâ'yı almak için dört yıl uğraşan Arap kuvvetlerinin, daha büyük bir sorun olan Semerkant'ı almakta yetersiz kalacaklarını anlamışlardır. Pan-ch'ao'nun ünlü "Barbarlara karşı barbarları kullan." vecizesini hatırlatan bu yöntemle, her fetih bir sonrakini daha kolay hale getirmiştir. Kuteybe'nin öncekilerin aksine sonraki fetihlerinin hızlılığı bu şekilde açıklanabilir. Kuteybe'nin söz konusu yöntemi benimserken açığa vurulmamış şöyle bir gerekçesi de bulunmuş olabilir: Arap kuvvetleri kadar eğitimli, fakat daha çok bizzat valiye bağlı kalacak ve Araplara karşı kendi yanında yer alabilecek bir Fars ordusunun oluşturulması. Kuteybe'nin kendi davasında bile bu plânın ne kadar başarılı olduğunu gelişmeler göstermektedir.

Yerli halktan asker toplama işinin uygulanmaya başlamasından itibaren Horasan'da genelleştiği görülmektedir. Gerçi Horasan ve Aşağı Toharistanlı yerel kuvvetlerin ne zamana kadar ve ne oranda orduya katıldıkları konusunda bilgiye sahip değiliz. Fakat orduda bulunduklarına ve daha sonra patlak veren kırk yıl savaşlarında artan saygınlıklarına ilişkin hayli belgeye sahibiz.[57] Diğer yandan hicrî 106 ve 112 yıllarında görüldüğü gibi sonraki valiler güçleri yettikçe Soğdiyanalı topluluklardan yararlanmalarına rağmen, Araplar Maveraünnehir'de daha zayıf olduklarından, Soğdiyanalı askerler Emevîler döneminin sonuna kadar hiç bir zaman onların düzenli ordusu haline gelmemişlerdir. Abbasî propagandası Horasan ordularının bağlılığına darbe vurunca, iki

[57] Örneğin, Taberî, 1544. 9, 1600 vdd.

vassal İran topluluğu arasındaki bu fark ileride görüleceği gibi biraz önem kazanmıştır.

Kuteybe, Buhârâ'yı yapılandırmakla uğraşırken, Tarhun'dan bir yıl önce kabul etmiş olduğu vergiyi almak için Abdurrahman'ın komutasında Kiş'ten Semerkant'a gönderilen birlik, görevini başarıyla tamamladı. Abdurrahman, Tarhun'a rehineleri iade ettikten sonra Buhârâ'ya kardeşinin yanına gitti; oradan da onunla birlikte kış mevsimini geçirmek için Merv'e döndü.

Uzun süredir Genel Vali Haccac için bir çıban başı olan Toharistanlı önemli bir vassal, halâ kontrol altına alınamamıştı. Bu kişi adı Rutbil ya da Zunbil olan, Zâbulistan'ın Türk Hükümdarı idi.[58] Hicrî 91 yılında Sicistan'ı Horasan valiliğine bağlayan Genel Vali, Kuteybe'ye Rutbil'e karşı bizzat sefer açmasını emretti. Ertesi yıl bu yüzden Maveraünnehir seferleri kesintiye uğradı ve ordu yeniden güneye doğru ilerledi. Kuteybe'nin imdadına, Rutbil'in apar topar bağlılığını arz etmesi yetişti. (Çünkü Kuteybe, Sicistan'ı belâlı bir sınıra dönüştürmüş olan güçlü düşman Rutbil'e sefer açmaktan hiç de hoşlanmamaktaydı.) Fakat Rutbil aynı zamanda Çin İmparatoru'na da bağlılığını arz etmek için bir heyet gönderdi.[59] Arap hakimiyetini tanıması, Zâbulistan için yalnızca belirli bir verginin ödenmesini zorunlu kıldı, fakat sürekli işgal edilmesi söz konusu olmadı.

Bu sırada Soğd'da ciddî bir durum ortaya çıktı. Semerkantlı tüccar ve soylular hükümdarlarının güçsüzlüğüne ve vergi ödeme ine öfkelenmişlerdi: Kuteybe'nin yokluğundan yararlanarak aşırı muhalefet kanadı şehirde hakimiyet kurdu; güçsüzlüğünden dolayı iktidardan indirilen Tarhun ise intihar etti. Hakkında daha tatmin edici bilgi sahibi olamadığımız Gûrek, hükümdar seçildi.[60] Yirmi yedi yıllık iktidarı sırasında artan zorluklar altın-

---

[58] Bu hükümdar ailesi üzerine bkz. *«r,nshahr*, 37 vd., 248 vdd.; de Goeje, *W.Z.K.M.* XVI, (1902), 192-195.

[59] Ya'kûbî, *Geog.* 283; Chavannes, *Documents*, 161.

[60] Genellikle Gûzek şeklinde kaydedilen bu adın okunuşu Çince transkripsiyonla U-le-kia olarak tespit edilmiştir. (Chavannes, *Documents*, 136.)

da en karmaşık durumları çok büyük bir ustalıkla yönetmesi, Gûrek'in her şeyden önce hem bir devlet adamı hem de bir vatansever olduğunu göstermektedir. Ayrıca o tekrarlanıp duran felaketten de hükümdarlığını korumuştur. (Çin belgeleri de bu konudaki Arapça rivayeti teyit etmektedir.) Soğd soylularının bu hareketi, Arapların Kuteybe'nin bunun karşılığını vermekte gecikmeyeceği iddialarına karşı bir cevap olmuştur. Bu değerlendirmeler, Said b. Osman ile antlaşma yapmış olmalarına rağmen, Kuteybe'nin haince Semerkant ve Harizm'e saldırdığına ilişkin Ebû Ubeyde'nin taraflı rivayetini (Belâzurî, 422) açıkça çürütmekte ve van Vloten'in *La Domination Arabe* adlı eserinde bu rivayete dayandırdığı görüşün de biraz değiştirilmesini gerektirmektedir.

93/711 yılı kışı bu yüzden Semerkant'a karşı sefer hazırlıklarıyla geçirildi. Fakat sefer sezonu henüz açılmadan Kuteybe, Harizmşah'ın gönderdiği gizli bir heyeti kabul etti. Bu heyet aracılığıyla Harizmşah, Araplar kendisini isyancı kardeşi Hurrazad'dan kurtardıkları takdirde vergi vererek onlara bağlanma teklifinde bulundu. Kuteybe bu konuda onunla anlaştı ve Soğd'u ele geçirme niyetini açıkça ilan ettikten sonra birdenbire Hezâresb'de göründü. Harizmşah'ın taraftarları en azından o yıl için direnmemeye ikna edildi ve verdikleri düzenli verginin yanı sıra yeni plâna göre on bin kişilik kuvvetli bir ordu desteğini sağlama şartına da razı oldular. Kuteybe söz konusu ordu toplanıncaya kadar başkentte kaldı.[61] Taberî'nin rivayetine göre, bu sırada Abdurrahman, Hamcird hükümdarını kontrol altına almaya gönderilmişti. Söz konusu Hükümdar, Belâzurî'nin rivayetine göre, ya Hurrazad ya da en azından onun çevresinden birisi idi. Fars kökenli Taberî, bu kişinin teslimine ilişkin uzun ve güvenilir bir rivayet ilave eder. Bu rivayete göre, muhtemelen Harizmşah'ın emriyle dört bin kişi esir alınıp kılıçtan geçirilmiştir.

Harizm'in, Kuteybe'nin hakimiyeti altındaki tarihi talihsiz

---

[61] Harizm şehri üzerine (Fîl, Kes) bkz. Sachau, "*Zur Geschichte usw. von Khwârizm*", 23 vdd.

bir dönemdir. Kuteybe'nin buradaki ilk valisi İyas b. Abdullah makamının hakkını veremeyecek derecede zayıf biri olduğunu göstermiştir. Kuteybe'nin çekilmesiyle Harizmliler isyan ettiler ve kendilerini aldatmış olan hükümdarlarını öldürdüler. Gözden düşen İyas ve yardımcısı Fars kökenli Hayyân en-Nabatî görevden alındı. Semerkant'ın ele geçirilişinden sonra Muğîre b. Şu'be'nin komutasında güçlü bir ordu gelip burayı alması için gönderilinceye kadar geçici olarak Kuteybe'nin kardeşi Abdullah (Belâzurî'ye göre Ubeydullah) vali vekili olarak atandı. Kuteybe'nin bu kez verdiği cezanın şiddeti Beykent ve Şûman'dakini bile aştı. Bîrûnî'nin rivayetine göre, Harizm'de eğitimli ve daha çok da kültürlü kesimler hemen hemen tümüyle öldürüldü. Kuteybe'nin şahsen bir sefer açtığı görülmemesine rağmen, Bîrûnî onun ikinci sefer düzenlediğine çıkarsama yöntemiyle işaret etmektedir. Bu sefer, ilk seferlerinde böyle bir uygulama örneği bulunmayan Kuteybe'nin, benzer durumlardaki hareket tarzını bilmemiz nedeniyle yapılmış varsayılmıştır. İhanet eden Hükümdar'a karşı isyanı başlatan ve böylece en şiddetli cezayla karşı karşıya kalanlar, çok kuvvetli bir ihtimalle bürokratların da içinde yer aldığı aydın kesimdi. Bununla birlikte Hanedan, varlığını sürdürmüştür. Hakkında sonradan çok az şey duyduğumuz Arab kolonisinin, aynı dönemde Harizm'e yerleştirilmiş olması da ihtimal dışı değildir.[62]

Harizm'e yapılan ilk seferden elde edilen ganimet, Kuteybe'nin birliklerini memnun etmeye yetecek derecedeydi. Ganimetten paylarını alan askerler yurtlarına dönmek için izin istedi. Fakat Semerkant'a yapılacak ani bir saldırı öyle başarı umudu verdi ki Kuteybe ve önde gelenleri bunu gerçekleştirmeyi kararlaştırdılar. Görüldüğü kadarıyla Soğdiyana ordusu terhis edilmişti ve Araplar öncü birliklerinin yanlış hareket ettiği görüntü-

[62] Taberî, 1252 vd., 1525; Belâzurî, 421; el-Bîrûnî, "*Chronology of Ancient Nations*", (çev. Sachau, London, 1879), 41 vd. Prof. Barthold, el-Bîrûnî'nin rivayetini uydurma olarak kabul etme eğilimindedir. (Belki de İslam öncesi dönemlere ait Harizm ile ilgili yazılı belgelerin bulunmayışını açıklamak istemiştir.) krş. "*Turkestan*", 1.

sü vererek Semerkant'a ilerlediler. Merkez kuvvet, içinde Harizmli ve Buhârâlı yeni Fars birliklere de yer verirken, Abdurrahman'ın komutasındaki öncü kuvvet yirmi bin kişiden meydana gelmekteydi. Yürüyüş yalnızca birkaç gün sürdü; karşılaşılan hafif direniş, hemen şehri kuşatmak için gerçekleştirilen ilerleyişi engelleyemedi. Gûrek şehri güçlü bir şekilde savunmasına rağmen, Semerkant'ın Seyhun vadisinin tek savunma noktası olduğunu hatırlatarak Şaş ve Fergana'dan yardım istedi. Arap askerî karargahına sürpriz bir saldırıda bulunmak için Şaş'tan güçlü bir birlik gönderildi. Fakat bu birlik geceleyin seçkin bir Arap birliği tarafından pusuya düşürülüp hemen hemen bütünüyle yok edildi. Ağır silahlar kullanılarak yapılan sürekli saldırının yanı sıra yaşadıkları bu terslik, Soğdiyanalıların moralini bozdu. Fakat Gûrek barış istemeden önce surlarda gedikler açılmış ve yeni Fars kökenli birliklerin yürekli yardımlarıyla Araplar hemen hemen şehre girmişti. Kuteybe'nin istekleri umulmadık derecede hafifti: Genellikle farklı şekillerde ifade edilen yıllık bir vergi, güçlü bir Soğdiyan birliği desteği, ayrıca Arapların bir cami inşa edip cuma namazını kılarken askerlerin şehri boşaltmasıyla ilgili özel bir şart. Bununla birlikte Kuteybe içeri girince şehri Gûrek'e geri vermekten vazgeçti. Kalede Abdurrahman'ın (Ya'kûbî'de böyle olmakla beraber Taberî'de Abdullah) komutasında bulunan güçlü bir garnizon kuruldu. Sıkı gözetim altında tutulanların dışında kalan tüm gayrimüslimlerin şehirden çıkarılmaları konusunda kesin emirler verildi. Bu tedbirin, daha önce Araplar ile yerli halk arasında yaşanan anlaşmazlığın tekrarlanmaması için Buhârâ'da alındığında kuşku yoktur. Gûrek, Tuğşâde'nin onur kırıcı konumunu ya elde edemedi ya da kendine yakıştıramadı. Muhtemelen tüccarların da içinde yer aldığı taraftarlarıyla Semerkant'ı terk etti ve İştîhan'a dört fersah kadar uzaklıkta bulunan Ferenkes adında yeni bir şehir kurdu.[63] Fakat Kuteybe'nin bu kez yaptığı iki yüzlülük, hem Araplar hem de Farslar arasındaki saygınlığını Beykent ve Harizm'e uyguladığı

[63] Barthold, *Arab. Quellen*, 21 vd.

şiddetinden daha çok lekeledi ve Soğd'da unutulmaz acı bir hatıra bıraktı. Bâhileoğulları, kahramanlarına sürülen bu ihanet lekesini gizlemek için kendilerinin naklettiği rivayette bu seferi bütünüyle farklı bir tarzda anlatmaktadırlar.[64] Rivayete göre Kuteybe, Ceyhun nehrinin sağ yakasından giderek ordusunu Buhârâ'da topladıktan sonra Rabincan'a ilerledi. Burada Şaş, Fergana ve Türk birlikleri tarafından desteklenen Gûrek komutasındaki Soğdlularla karşılaştı. Düşman ara vermeksizin artçı savaşları yaparak Semerkant'a çekildi; varoşlarda gerçekleştirilen kararlı savaşların ardından nihayet Araplar zor kullanarak şehre girdi. Bu rivayeti ilk bakışta Gûrek'in Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta kaleme aldığı içerik doğrulamaktadır. Bu mektupta o, başlangıçta Araplara karşı başarılı olduğunu ancak onların ilerleyişini engelleyemediğini belirtmektedir. Çıkarların birbirine zıtlığı dikkate alınarak her iki rivayet de abartılı olarak değerlendirilmelidir. Herhalde başlangıçta Soğdiyan birliklerinden başka kimsenin olayların içinde yer almadığı gayet açıktır.

Bâhile kabilesinden gelen rivayetin daha sonra yapılan ekleri bazı tartışmalara yol açmıştır. Buna göre, Gûrek yalnız Şaş'tan değil, aynı zamanda Hakan'dan da yardım istemiştir. Şaş'tan gönderilen atlı birliği Hakan'ın oğlu'nun komuta ettiği bir Türk kuvveti gibi görünmektedir. Şüphesiz bunun ilk rivayetin abartılmış biçimi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Fakat Türk Orhon yazıtlarında Soğdiyana'ya "halkı kontrol altına almak için" Hükümdar Kültegin'in komutasında düzenlenen bir seferden söz edilmektedir. Bu yazıta göre söz konusu sefer, 710/711 yılında Türgişlere karşı gerçekleştirilen başarılı bir seferin ardından yapılmıştır. Marquart bu seferin 712 yılında yapıldığını ispatlamaya çalışmakta ve bu durum aslında Bâhile kabilesinden gelen rivayetle de desteklenmektedir. Profesör Houtsma bu görüşe birçok yönden itirazlarda bulunmaktadır. Bunların en önemlisi yazıtlardaki kronolojinin söz konusu tarihle uyuşabilmesi için değiştirilmesi gerekmektedir. Çünkü bağlamdan hareketle varsayı-

[64] Taberî, 1247 vd., 1249. Gûrek'in sonu için bkz. Chavannes, *Documents*, 204 vd.

labilecek doğal tarih en son 711 yılıdır. Gerek bunlar gerekse yukarıda belirtilen değerlendirmeler, Marquart'ın varsayımını bütünüyle çürütmektedir.

Profesör Barthold bu konuya farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Fakat Profesör Houtsma'nın itirazları da buna aynı derecede uygulanabilir.[65] Tarihçi Ya'kûbî'nin rivayetinde (II. 344) şu kısa not bulunmaktadır: "Kuteybe, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i Semerkant valiliğine atadı. Fakat Semerkantlılar ona karşı haince ayaklandılar, ayrıca Türk Hükümdarı Hakan da saldırdı. Abdurrahman bu durumu Kuteybe'ye mektupla bildirdi. Ne var ki Kuteybe, kış mevsimi sona erinceye kadar bekledi; ardından kardeşiyle buluşmak üzere harekete geçti ve Türk ordusunu yenilgiye uğrattı." Profesör Barthold, bunun kitabede belirtilen sefer olduğu görüşünü savunmakta ve Türklerin yenilgisini viraneye dönmüş bir arazide yapılan kış seferinin ağır etkilerine bağlamaktadır. Barthold'a göre, bu yenilgi onları öyle zayıf düşürdü ki ilkbaharda savaşmak için gelen Kuteybe'nin komutasındaki çok güçlü ordunun karşısında duramadılar. Bununla birlikte Ya'kubî'nin rivayetinin ne denli güvenilir olduğu kuşkuludur. Başka hiçbir tarihçi bu istilaya ilişkin en küçük bir imada bulunmamaktadır. Ayrıca bu bir Soğd ayaklanmasının ardından beklenilecek sonuçlara yol açmamıştır. Yani ne acımasız ikinci bir fetih ne de bir ayaklanmanın kanla bastırılması söz konusu oldu. Bu arada Ya'kubî'nin Kuteybe hakkındaki rivayetlerinin genel gidişi de pek güvenilir değildir. Bu rivayetler yalnızca ayrıntıda ve tarihlendirmede karışıklığa düşmekle kalmamıştır. (Örneğin; Semerkant'ın ele geçiriliş tarihi hicrî 94 yılı olarak gösterilmektedir.) Aynı zamanda bunlar bazı durumlarda Bâhile kabilesinden geldiğini bildiğimiz kaynaklardan nakledilmiş, bazı durumlarda ise tartışmalı rivayetler ve Harizm'in fethiyle ilgili olan rivayet gibi başka yerlerden edindiğimiz bilgilerle uyuşmuyor gibi gözüken kaynaklardan aktarılmıştır. Dolayısıyla Ya'kubî'nin

[65] Marquart, *Chronologie*, 5 vdd.; Barthold, *Arab. Quell.*, 11 vd; Houtsma, yukarıdaki not 2 gibi.

bu konuya ilişkin ifadelerinin gerçeği yansıtmadığı açıkça söylenebilir ve kesin bir şekilde Bâhile kabilesine dayanan rivayetin daha sonraki dönemlerdeki ilaveli biçimi olarak kabul edilebilir.

Eğer Houtsma'nın olayların tarihlendirmelerine ilişkin itirazları haklı ise sorunun bir üçüncü çözümü söz konusu olabilir. Fakat ne Arap ne de Çin kaynaklarında kanıt niteliğinde destekleyici bir bilgi bulunmadığından dolayı bu çözüm de bir varsayımdan öteye geçemeyecektir. Tarhun'un iktidardan indirilip Gûrek'in onun yerine getirilmesinde Kültigin'in Soğdiyan halkını örgütlemesinin payı bulunduğu şüphesiz savunulabilir bir konudur. Soğdiyan ticaretinin Türk topraklarında oynadığı bizce bilinen önemli rol, Arapları bu ticareti kontrol altına almaktan engellemeye kalkışmak için oldukça yeterli bir sebepti. Bu seferin hiç beklenilmedik biçimde tasvir edilmesi, "örgütleme" için bazı gerekçelerin bulunduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca başka daha ne tür gerekçelerin bulunmuş olabileceğini fark edebilmek güçtür. Bu şartlar aslında Gûrek'in Hakan'dan Araplara karşı yardım istemiş olmasını mümkün kılmaktadır. Fakat Türgişlerin artan nüfuzunun Kuzey Hanlığı'na, geriye kalan kısa ömrü boyunca, Soğdiyan yolunu kapattığı görülmektedir.

Kuteybe, Semerkant'ın fethiyle nihayet Maveraünnehir'e yerleşti. Bununla birlikte Arap tarihçilerinin büyük bölümünden edinilen izlenim gibi Semerkant'ın ele geçirilmesinin bütün Soğd'un fethi anlamına geldiği sanılmamalıdır. Bütün bunlar henüz dost olmamış bir ülkeye bir Arap garnizonunu yerleştirmek için yapılmıştı. Semerkant'taki komutanların görevi sefer ve akınlar yaparak hakimiyetlerini adım adım bütün Soğd bölgesine yaymaktı.[66] Bu yüzden Buhârâ ile Semerkant'ın fetihleri arasında köklü bir farklılık bulunmaktaydı. Buhârâ'nın fethi bir dizi sefer sonucunda gerçekleşti. Bu seferlerde şehir kaynakları tüketilmiş ve vilayet parça parça ele geçirilmişti. Bütün halk Arap vatandaşı olmuş ve sürekli gözetim altında tutulmuştu. Kişisel

[66] Krş. Taberî, 1418; Belâzurî, 425

olarak Tuğşâde'nin konumunu korumasına izin verilmiş, o da en azından görünüşte bir bağlılık gösterisinde bulunmak zorunda kalmıştı. Oysa Semerkant süratli bir saldırıyla ele geçirildi. Bir bütün olarak Soğd hakimiyet altına alınmayıp, yalnızca siyasî olarak bir süreliğine Arap hakimiyetini kabul etti. "Gûrek, İştîhan'da ister Araplar isterse Türklerle işbirliği yapmakta serbestti."[66a] Her şeye rağmen sonraki yıllarda Arap garnizonuyla yerli liderlerin büyük çoğunluğu ve halk arasında dostça ilişkiler kurulduğu hakkında deliller bulunmaktadır.[67] Bununla birlikte memleket ardı arkası kesilmeyen işgaller ve karşı işgallerden aşırı derecede acı çekti. Çağdaş bir şair Soğd'un çarçur edilmiş servetinin, yıkık ve perişan topraklarının canlı bir tasvirini yapar:

"Kuteybe her gün ganimet toplar, servetimize yeni servetler katar: Bir Bâhile kabilesi mensubu siyah saçları ağarıncaya kadar taç giydi. Soğd onun atlılarınca ele geçirildi, halkı ise çıplak bırakıldı... O bir memlekete girdiği zaman atı orada iz bırakırdı".

Seyhun Vilayetlerine Seferler

Kuteybe'nin Semerkant'ı ele geçirdikten sonra belki de Buhârâ'da yapıldığı gibi sağlam bir şekilde Soğd'da Arap hakimiyetini kurmayı hedeflediği sanılmış olabilir. O, böyle yapmış olsaydı belki daha iyi olurdu. Oysa bu dönemde büyük başarılar sağlayan "ileri gitme siyaseti" çok çekiciydi. Soğd'da kontrol sağlanmaya çalışılacağı yerde İmparatorluğun sınırlarının Orta Asya'da daha da ileri götürülmesi ve Soğd konusunun daha uygun bir zamana ertelenmesi kararlaştırıldı. Bu yüzden Kuteybe, Buhârâ'ya geçti ve burada Harizm, Buhârâ, Kiş ve Nesef'ten yirmi bin kişilik bir askerî birliğin, kendisine katılmasını emretti ve ardından onların da yer aldığı ordusuyla Soğd'a ilerledi.

[66a] Barthold, *Arab. Quellen*, 21 vd.

[67] Taberî, 1365. 8, 1518, 1542. 1.

Eğer bölgede kış mevsimini geçiren bir Türk ordusu bulunsaydı bile, Arapların ilerleyişine karşı pek bir direniş gösteremezdi. Kuteybe, Soğd'da ordusunu ikiye ayırdı. Kendisi Arap askerlerle Hocende ve Fergana'ya ilerlerken, Fars kökenli askerleri Şaş yönüne gönderdi. Bu konuda edindiğimiz bilgi kısa ve ayrıntıdan yoksundur. Kuzey seferinde Şaş'ın ele geçirilip büyük bölümünün yakıldığı rivayet edilmektedir. Kuteybe'nin kendi kuvvetleri Hocende'de bir direnişi kırmak zorunda kalmasına karşın sonunda Kâsân'a ulaşabildi. Burada diğer kuvvetlerle birleşti. Coğrafyacılar Kuteybe'nin aynı zamanda Uşrusana'ya bağlı Mînek'te de bir savaş yaptığına işaret etmektedirler. Fakat bu savaşın kiminle yapıldığı belirgin değildir.[68] Taberî'nin kaydettiği bir rivayete göre (1440.7), Kuteybe, Fergana'ya İsam b. Abdullah el-Bâhilî adında bir Arap vali tayin etti. Pek muhtemel gözükmemekle birlikte, eğer bu rivayet doğru ise, tayin söz konusu yılda yapılmış olabilir. Fakat rivayetin ayrıntıları hiç de kabul edilebilir nitelikte değildir. Hiçbir Arap valisi Fergana'nın en uzak ve kendi milletiyle bağlantısı bütünüyle kesik olan dağlık bir boğazını yurt edinmezdi. Belâzurî'nin kaynaklarından biri, Kuteybe'nin Fergana ve Şaş gibi uzak yerlerde Arap yerleşim

[68] İbn Havkal, 383; İstahrî, 328. 4. İstahrî'nin, "Kuteybe, Uşrusana Afşin'ini burada kuşattı." şeklindeki rivayeti şüphesiz birkaç kelimenin metinden düşmesi ya da metnin üzerinde oynanmasından kaynaklanmıştır. Diğer yandan İbn Havkal'ın rivayetinde olduğu gibi henüz kelimenin alışılageldik anlamıyla Müsevvide (siyah giyinenler)'nin hicrî 94 yılında, hele hele Uşrusana'da bulunması söz konusu olamaz.
Bu seferde Soğd birliklerinden söz edilmemiş olması, Prof. Barthold'un, Soğdiyanlarla Türklerin işbirliği yaparak ayaklandığı teorisini destekler gözükmektedir. Fakat bu birliklerden söz edilmemesinin, kaydının bir hata sonucu unutulmasından kaynaklandığına ilişkin delil de kuvvetlidir. Bu noktada Taberî'nin rivayetleri önceki dönemin tersine çok kısadır. Söz konusu dört devletten gelen birlikler, Buhârâ'da Kuteybe'nin ordusuna katıldılar ve birlikte Soğd'a ilerlediler. Doğal olarak Soğdiyan birlikleri, Kuteybe'nin buraya ulaşmasını beklemiş olmalıdır. Soğdiyan birliklerinden söz edilmemesi bilinçli bile olsa, Taberî'nin Soğdiyan birliklerinin niçin katılmadığı hakkında bilgi vermemesini açıklamak güçtür. Her şeye rağmen Kuteybe'nin, arkasında düşman bir Soğdiyan ordusu bırakmak istemeyeceği açıktır. Bu yüzden onlar da Seyhun'a ilerleyişte ordu içinde yer almış olmalıdır.

birimleri kurduğuna inanmaya yönelten bu ya da benzeri bir rivayeti nakletmektedir. Burada söz konusu olan olsa olsa geçici karakollarının kurulmasıdır. Diğer yandan Arapların bu seferde kazandığı olağanüstü başarının yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir. Kuteybe Merv'e dönerken son fethedilen yerlerin Semerkant ve Harizm gibi kalıcı surette Horasan'a katıldığını düşünmüş olabilir.

Bununla birlikte Türk vassallarının muzaffer Araplar karşısındaki çaresizliği, Çin hakimiyetinin Maveraünnehir'de yeniden gündeme gelmesine yol açtı. Hakan'dan yardım istemek faydasızdı. Doğrudan Çin İmparatoru'na başvurma fikri, Arap fetihlerinin hızlıca yaygınlaşmasını dengelemeye çalışan hükümdarların zihninde yavaş yavaş oluşmaya başlıyordu. Bu doğrultuda kesin adımlar henüz atılmamış olmasına rağmen, buna ilişkin sinyaller Kuteybe'ye ulaşmış olabilir. Araplar Basra Körfezindeki sahil ticareti dolayısıyla Çin hakkında bilgi sahibiydiler. Önceden olmasa bile en azından bu dönemde Orta Asya'nın ticaret merkezleri olan şehirleri ele geçirdikten sonra onların Çin ile sürdürdükleri yakın ticarî ilişkilerin farkında olmalılar. Bu şartlar altında Kuteybe (ya da belki de Haccac) Çin sarayına muhtemelen Batı'ya müdahalesini önlemek veya daha kuvvetli olasılıkla ticarî ilişkileri geliştirmek amacıyla karadan bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi. Soğdiyana ve Toharistan hükümdarları ticarî ilişkileri sürdürmelerinin sağladığı avantajlar ve yeni hükümet döneminde bu ilişkilerin zarar görme tehlikesi konusunda Araplardan daha duyarlı idi. Bu yüzden ilgili heyet onların önerisiyle gönderilmiş olabilir. Hükümdarlar, Haccac ve Kuteybe karakterli valileri ikna etmekte hiç kuşkusuz pek bir zorlukla karşı karşıya değildiler. Söz konusu valilerin çıkarları da Maveraünnehir'i böylesine zenginleştiren ticareti korumak ve teşvik etmekte yatmaktaydı. Türklerin müdahalesi Soğdiyan ticaretine ilgilerinden kaynaklanmış olsaydı, Arapların bu ticaretin gelişmesine ilgilerini bizzat ortaya koymaları iki kat daha önemli olurdu. Böyle bir hareketin hazineye ilk planda sağlayacağı kazançtan başka mantıksal olarak Soğdiyanların Arap ha-

kimiyetini benimsemelerini temin edeceği umulabilir. Heyetin gönderiliş tarihi Çin kayıtlarında 713 olarak tespit edilmiştir. Bu kayıtlar ayrıca heyet üyelerinin Çinlilerin imparatora secde etme geleneğine (kow-tow) uymamalarına rağmen İmparator tarafından güzel bir şekilde karşılandığını nakletmektedir. Her iki rivayet de Taberî'nin, heyet liderlerinin Çin'den döndükten sonra Halife Velid'e gönderildiğine ilişkin değerlendirmesiyle desteklenmektedir. Söz konusu dönüş bu yüzden Haccac'ın ölümüyle 714 yılı sonu arasında gerçekleşmiş olmalıdır.[69] Maalesef heyet hakkındaki Arap kayıtları Kuteybe'nin iki yıl sonraki efsanevî fetihleriyle karışmış ve o kadar çok aslından uzaklaşmıştır ki hemen hemen değersiz hale gelmiştir. Tarih eserlerimizde görünür etkileri yer almamasına ve Çin politikasının amansız ilerleyişinin etkilenmemesine rağmen bu girişimin uygunluğu, sonuçlarıyla ispatlanmış olmalıdır. Bu heyetin gönderilmesi Arap tarihçileri tarafından tek bir olay gibi ifade edilmektedir. Fakat, başka bir yerde de değindiğim gibi,[70] bu heyet Horasan valileri tarafından Çin sarayıyla dostane ilişkileri sürdürmek için gönderilmiş benzeri pek çok heyetin yalnızca birincisiydi. Pek çok durumda özellikle de Soğdiyan hükümdarlıklarından biriyle ortak heyet gönderildiğinde bu elçiliklerin amacının en azından ticarî olduğu konusunda şüphe edilemez.

Ertesi yıl (95/714) Seyhun şehirlerine yeni akınlar yapıldı. Belâzurî'nin rivayeti Taberî'ninkiyle karşılaştırıldığında Kuteybe'nin Şaş'ta karargah kurduğu ve oradan kuzeye doğru İsbîcab'a ilerlediği görülmektedir. Şaş Hükümdarı yardım etmesi için Çin'e başvurduysa da olumlu bir sonuç alamadı.[71] Bu yüzden Kuteybe'nin plânı Tiyanşan dağlarının kuzey kenarı boyunca Turfan'dan İli vadisine, Tokmak ve Taraz arasından Şaş ve Semerkant'a uzanan önemli ticaret yolunu takip etmekti. Özel-

69 Cordier, *Hist. gen. de la Chine*, I, 460; Wieger, 1642; Taberî, 1280.3.

70 *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 619 vdd. Bu heyetler hakkında bir diğer bakış açısı için bkz. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, (1910), II, 247 vd.

71 Hirth, *Nachworte*, 81.

likle Araplar Soğdiyan ticaretinin yeni hakimleri olduklarından, söz konusu kararın alınmasında bu ticaret yolunu kontrol altında tutmanın ekonomik önemi rol oynamış olabilir. Fakat Orta Asya Türklerinin Maveraünnehir'e akınlar düzenlerken kullandıkları yol olması nedeniyle, Arapların kararında bu önem onun askerî öneminden daha az etkide bulunmuş olabilir. Yaz mevsiminin sonuna doğru Şevval/Haziran ayında gerçekleşen Haccac'ın ölüm haberiyle seferler birden bire kesintiye uğradı. Patronunu kaybetmekten hayli etkilenen ve bu ölümün, talihi üzerinde büyük rol oynayacağından hiç şüphesi olmayan Kuteybe, orduyu terhis ederek birlikleri Kiş, Buhârâ ve Nesef'e gönderdi; kendisi de Merv'e döndü. Bununla birlikte Halife Velid, teşvik edici bir mektupla Kuteybe'nin kaygılarını giderdi ve onun yönetimi altındaki vilayeti idarî yönden Iraktan bağımsız hale getirdi. Fakat Haccac'ın ölümü Horasan'da böyle basit bir tedbirin çare olamayacağı kadar derin etki yaptı. Araplar seferlerde servet kazanmış ve ardı arkası kesilmeyen savaşlarda yorgun düşmüşlerdi ve barış ortamının sağlayacağı rahatlık içinde mutlu bir hayat sürdürebilecekleri konusunda kaygılıydılar. Hizipçilik duygusu yalnızca uykudaydı. Haccac'ın hayatının son yılında Hindistan'dan Horasan'a getirttiği Cehm b. Zahr komutasındaki Kûfeli birlikler yeni bir huzursuzluk kaynağı olmuştu. Bütün Arap toplulukları Kuteybe'ye kırgındılar. Hatta öncelikle el-Ehtem ailesine karşı despotik tavrı, ardından da Temîm kabilesinin lideri Vekî' b. Ebî Sûd'a karşı düşmanlığı Kays kabilesiyle arasının açılmasına neden oldu.[72] Üstelik onlar Kuteybe'nin kendi yerlerine başka kuvvetleri geçirmek isteyişinden endişeleniyorlardı. Farslar arasında Kuteybe çok sevilen birisiydi, fakat Hayyân en-Nabatî yeniden İran birliklerinin komutanlığına getirilmiş olmasına rağmen Harizm'de saygınlığını yok ettiğinden dolayı Kuteybe'yi affetmemişti. Bir komutanın şahsen bir iç tehlikeyi göremeyecek kadar dar görüşlü olması ve ordusunun bağlılığına tam anlamıyla güvenmesi olağandışı görülmektedir.

[72] Belâzurî, 425 vd.; Ya'kûbî, *History*, II, 354; Wellhausen, *Arab. Reich*, 275.

Bu yüzden Kuteybe 96/715 yılında yeniden seferlere başladığında Yezid b. Mühelleb'in lehine bir değişimin gerçekleşmesi olasılığına karşı tek önlemi ailesini ve kişisel servetini Merv'den Semerkant'a taşımak ve Ceyhun nehrine karakol kurmak oldu. Velid'in ölümü olasılığının Kuteybe'nin aklına gelmiş olması ihtimal dışıdır. Onun korktuğu şeyin en büyük düşmanı veliaht Süleyman ile Halife arasındaki yakınlaşma olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Bu son seferin amacı muhtemelen Fergana'nın bütünüyle hakimiyet altına alınmasıydı. Kuteybe orta Seyhun'un önemli bölümü ve ticaret yolu üzerinde hakimiyet kurduğundan artık yalnızca geriye Fergana ile Kaşgar arasındaki merkezî ticaret yolunu kontrolü altına alarak fetihleri tamamlamak kalmıştı. Bununla birlikte Taberî'nin naklettiği rivayet Kuteybe'nin önce Fergana'ya ve oradan Kaşgar'a başarılı bir sefer düzenlediği şeklindedir. *Bulletin of the School of Oriental Studies* adlı dergide yayınlanan bir makalemde (II. 467 vdd.) bu seferle ilgili bütün belgelerim eleştirel bir biçimde değerlendirilmiş ve bu belgelerin rivayetin güvenirliğinin bulunmadığı kanıtlanmıştır. Bu yüzden orada ileri sürülen delilleri burada çok kısa olarak özetlemekten daha fazlasını yapmak gereksizdir: 1) Gerek Taberî'den önceki gerekse onun çağdaşı olan tarihçilerin hiçbiri Kaşgar'a bir sefer yapıldığından söz etmemektedir. Hatta Taberî'nin kendi rivayeti onun sözde dayandığı kaynaklarca da desteklenmektedir. Bu eserlerden yalnız biri Kaşgar seferine değinmektedir. 2) Seferin açılmasıyla Kuteybe'nin Fergana'da Ağustos veya Eylül ayında ölümü arasındaki zaman aralığı böyle bir seferin yapılması için yeterli değildir. Özellikle de Halife'nin ölümünden sonra ordunun takındığı isyankâr tutum dolayısıyla böyle bir seferin gerçekleştirilebilmesi ihtimal dışıdır. 3) Fergana'ya Arap müdahalesine ilişkin Çin rivayeti kronolojik sebeplerden dolayı Kuteybe'nin seferine işaret edemez ve nitekim herhangi bir Kaşgar saldırısından da bahsetmemektedir.

Kuteybe'nin gerek Çin'e gönderdiği elçilik heyeti rivayeti gerekse şöhretinin büyüklüğü nedeniyle böyle bir seferin ona ait

gösterilmesi şaşırtıcı değildir. Daha sonraki rivayete göre[73], Haccac Doğu'daki iki valisi Muhammed b. Kasım ve Kuteybe'den hangisi Çin'e önce varırsa buranın valiliğini ona söz vermişti. "Sîn" şüphesiz günümüzde net biçimde bilinen Çin değildi, aksine kuzeydoğudaki Türk topraklarını da içine alan, daha doğrusu Uzak Doğu'ya özgü belirsiz bir terimdi. Kuteybe muhtemelen sefer için küçük çaplı hazırlıklar yapmıştı. Belki de bu hazırlıklar yalnız küçük akın kuvvetleri göndermek amacıyla idi. Fakat Velid'in ölüm haberi Kuteybe'nin bu niyetlerini altüst etti.

Tarihçiler bundan sonraki olaylarla ilgili birbirine ters düşen rivayetler nakletmektedir. Belâzurî'ye göre yeni halife Süleyman, Kuteybe'nin komutanlığını onaylamakla birlikte ordunun terhisine de izin verdi. Genellikle Ya'kubî'nin rivayetiyle uyum gösteren Taberî'nin rivayetini Wellhausen uzun uzadıya değerlendirmekte (274 vdd.) ve Kuteybe'nin konumunu güzel bir şekilde incelemektedir. Kuteybe'nin Süleyman ile şiddetli tartışmaları tekrara ihtiyaç duyulmayacak ölçüde iyi bilinmektedir. Ordunun, arkasından gelmeye eğilimli olmadığını gören Kuteybe'nin aklı başından gitti ve öldürülmesine yol açan bir isyan çıkarttı. Hayyan en-Nabatî, Kuteybe'ye eğilimli olan Fars askerleri onun yanında yer almaktan vazgeçirdi ve nihayet yalnızca ailesiyle Soğdiyan hükümdarlarının verdiği korumalar Kuteybe'ye bağlılığını sürdürdü.

Kuteybe'nin ölümü hem Orta Asya'da Arap fetihlerini çeyrek yüzyıl kadar kesintiye uğrattı hem de Araplar için bir gerileme döneminin başlangıcı oldu. Kuteybe'den sonra başa geçen Vekî' b. Ebî Sûd döneminde[74] ordular dağıldılar. Yezid b. Mühelleb'in oğlu ve Maveraünnehir'deki yardımcısı Muhalled, Soğd köylerine yaz aylarında akınlar düzenledi. Fakat Halife Ömer'in valisi Cerrah b. Abdullah'ın Seyhun şehirlerine yaptığı münferit girişim, onur kırıcı bir başarısızlığa uğradı. Bart-

[73] Ya'kûbî, *History*, II, 346.7.

[74] Onun karakteri hakkında kısa bilgi için bkz. Wellhausen, 277.

hold'un sözünü ettiği (*Turkestan*, 160.) bir Müslüman ordusunun felakete uğradığına ilişkin rivayet, muhtemelen budur. Diğer yandan Halife Ömer döneminde onun adına Çin sarayına ilişkileri yeniden geliştirmek için ikinci bir elçilik heyeti, ardından da Toharistan, Semerkant ve benzeri hükümdarlıklarla birlikte üçüncüsü gönderildi.[74a] Huttal'a sefer düzenlendiğine ve bir bölgenin fethedildiğine ilişkin de bir rivayet bulunmaktadır. Fakat fetihlerini Haccac'ın himayesinde bulunan Kuteybe koruyabilmişti. O ölünce, yerini dolduracak ne bir lider ne de teşkilatçı bulunabildi. Bundan sonraki on yıllık tarih, Arapların hakimiyetinin ne kadar gevşek ve istikrarsız olduğunu açıkça göstermektedir. Fetihleri yapan kuvvetti. Bu fetihleri yalnızca istikrarlı bir kuvvet veya uzlaşma siyaseti koruyabilirdi. Bunlardan birincisi yoktu. "Dünyanın öbür ucunda zincire vurulmuş Kuteybe, aramızda vali olarak bulunan Yezid'den bize daha ürkütücü gelmektedir." sözü, mevcut tabloyu ülkeleri ele geçirilenlerin ağzından özetlemektedir. Oysa Zâbulistan Hükümdarı Rutbil hakkında, Haccac'ın ölümünden sonra onun "Sicistan valilerinden hiçbirine ne Emevîler ne de Ebû Müslim adına tek kuruş vergi vermediği" rivayet edilmektedir.[75]

Halife Ömer'in siyaseti Arapların fetihlerinin korunmasına yönelik gerçek bir uzlaşma siyaseti değildi; tam tersine Maveraünnehir'in bütünüyle terk edilmesi üzerine kuruluydu. Halife'nin bu konudaki emri, Buhârâ ve Semerkant'a yerleşmiş Araplar tarafından şüphesiz kızgınlıkla reddedildi. Fakat Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî gibi güçsüz ve etkisiz birinin vali olarak atanmasıyla birlikte böyle bir siyaseti Soğdiyanlar doğal olarak yalnızca zayıflık göstergesi ve bağımsızlıklarını yeniden kazanmaya davet olarak algıladılar. Bundan sonraki bölümde üzerinde durulacak olan Çin'e gönderilen heyetlerin ve muhtemelen Türgişlerle de görüşmelerde bulunmanın yanı sıra Gûrek,

---

[74a] *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 619 vdd. Bu heyetler hakkında bir diğer bakış açısı için bkz. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, (1910), II, 247 vd.

[75] Belâzurî, 401.5; Taberî, 1353.

Ömer'in dindarlığından yararlanarak başkentini yeniden geri almanın çaresini araştırdı. Halife, Soğdiyana hükümdarlarına elçilik heyetleri göndererek onları İslâm dinini kabul etmeye çağırdı. Gûrek de görünüşte bağlılığını açıklayarak Ömer'e bir heyet gönderdi ve "Kuteybe bize ihanet ve zulümde bulundu. Fakat Allah artık doğruluk ve adaleti hakim kıldı." mesajını ileterek şehrin Soğdiyanlara geri verilmesi gerektiğini vurguladı. Kendisi de bir mevlâ olan Semerkant Valisi Süleyman b. Ebi's-Seriy tarafından Ömer'in talimatlarını yerine getirmesi için atanan bilirkişinin sağduyusu, mükemmel bir uygulamayla bu sorunu çözdü. Onun art niyetten uzak olan kararı, belki Gûrek'i değilse bile, hem Arapları hem de Soğdiyanları hoşnut etti. Emevîlere bağlı halkın, haraç vergisinin hafifletilmesinin dışında, Ömer'in yönetiminden en küçük bir menfaat gördüğü şüphelidir. Onun kısa hakimiyet döneminin ardından daha önceki uygulamalara dönüş, yalnızca mevcut durumun şiddetini artırdı. Zaten onun dönemi sona ermeden hemen önce Soğdiyanlar bağlılıklarını bozmuştu.[76]

Böylece Kuteybe'nin ölümünün ardından altı yıl içinde onun meydana getirdiği eserin büyük bölümü yıkıldı. İslâm'ın sonraki hakimiyetinin dayandığı temelleri Kuteybe atmıştı. Üstyapısı sonraki yılların fırtınalarına dayanabilecek kadar kuvvetli olmamasına rağmen, temeller sağlamdı. Fakat hata bütünüyle, belki de büyük ölçüde mimara ait değildi. Son yıllarında o her şeyi askerî şöhretine feda etme eğilimine girmiş olsa bile eserini tamamlamadan önce ölmüştü. İleride göreceğimiz gibi, Kuteybe'nin en iyi plânlarını benimseyip uygulayacak yeterlikte büyük ve güçlü insanlar ortaya çıkıncaya kadar Maveraünnehir rahat yüzü görmedi. Bununla birlikte onun, fetihleri sırasındaki acımasızlığı ve vahşeti çok abartılmıştır. Başarı umudu olduğu takdirde o, diplomasiyi kuvvet kullanmaya daima tercih ederdi. Öyle ki, onun bu yumuşaklığı zaman zaman hem düşmanları hem de dostları tarafından yanlış algılanmıştır. Onun cezası an-

[76] Taberî, 1364 vd., 1356.13, 1364.13, 1421.7, 1418.13; Belâzurî, 422, 426.

cak ihanet ve isyan durumlarında gecikmesiz ve şiddetli olurdu. Onun kişisel düşmanlarından intikam almakta tereddüt etmediğini söylemek, Kuteybe Araptır demekten başka bir şey değildir. Sonraki günlerde Orta Asya Müslümanlarının Kuteybe'nin adını şehitler arasında sayması ve onun Fergana'daki mezarının en gözde ziyaret yerlerinden biri olması sebepsiz değildi.[77]

Kuteybe'nin fetihlerini takip eden yıllarda Orta Asya'daki durum şöyle özetlenebilir:

(1) Aşağı Toharistan ile Çağaniyân Arap İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

(2) Huttal, Kumâd gibi Maveraünnehir şehirlerinin yanı sıra bu sırada çöküş döneminde bulunan Toharistan'a da bir vassal devlet muamelesi yapıldı. Bununla birlikte buralarda Arap hakimiyeti çok zayıf idi.

(3) Soğdiyana'da Buhârâ kalıcı olarak fethedilmiş bir şehir sayılıyor ve yavaş yavaş kolonize ediliyordu. Soğd hâlâ düşman bölge olup Semerkant ve Kiş'teki ileri karakol durumundaki güçlü garnizonlarla elde tutuluyordu. Buhârâ ile bağlantısı küçük çaplı karakollar aracılığıyla sağlanıyordu.

(4) Harizm'in askerî gücü önemsizdi ve burası kalıcı olarak kolonize edildi.

(5) Kuzeydoğu'daki Türk gücü ve aynı zamanda Çin müdahalesiyle desteklenen Seyhun'un ötesindeki hükümdarlıklar bağımsız, düşman ve bir ölçüde güçlü olarak kaldılar.

(6) Uşrûsana, ele geçirilmemiş olmasına rağmen, Arap ordularının geçmesine engel olabilecek gibi gözükmemektedir.

(7) Mevcut hükümdar sülaleleri hakimiyet altına alınmış; halkın temsilcileri ve sivil yönetimde aracı olarak yerlerinde bırakılmışlardı. Bununla birlikte bölgelerindeki fiilî yönetim ve malî otorite Horasan'ın Arap valisinin temsilcisine ya da valiye geçmişti.[78]

---

[77] Narşahî, 57.4; *Fazâil Balkh*, ap. Schefer, *Chrest. Persane*, I, 71.2.

[78] Sachau, *Khwârizm*, I, 29; Barthold, *Turkestan*, 189.

IV. TÜRKLERİN KARŞI ATAĞI[79]

Maveraünnehir hükümdarları, Arapları sıradan yağmacılar olarak görmeye öyle alışmışlardı ki bağımsızlıklarını kaybettiklerini anlayıncaya kadar epey zaman geçti. Başlangıçta uzlaştırıcı bir görüşü benimsemek gereği hissetmelerine rağmen (örneğin; Ömer II. döneminde İslam dinini kabul etmek gibi) tam anlamıyla kalıcı bir işgal mekanizmasının işlemeye başladığını, patavatsız ve haris Arap memurlarının, otoritelerini hafife aldığını görmek bu hükümdarları dehşete düşürdü. Böyle bir duruma ancak karşı koyabilecek bir güç bulunmadığında katlanılabilirdi. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Kuteybe'nin ölümünden önce bile başka ve rahatsız edici etkenler taraflar arasına girmeye başlamıştı. Bu dönemde Maveraünnehir'de ortaya çıkmış olan karışıklıklar konusundaki en iyi ipucumuz, hareketleri hakkında, hele ki yeterli bilgi günümüze ulaşmış olan Soğd Hükümdarı Gûrek'in tutumudur. Türgişler ile Araplar arasındaki hassas

[79] Bu ve bundan sonra gelen dönemin tarihini Wellhausen, Arap bakış açısıyla hayli ayrıntılı biçimde aktardığından dolayı (*Arab. Reich*, 280 vd.) bu bölümlerde yalnızca Maveraünnehir'deki durumu ve Türgiş fetihlerinin gelişimini takip etmek düşünülmektedir. Bilinen konunun basit bir özetinden bile, olabildiğince kaçınılıcaktır. Bu yüzden Araplar arasındaki grup mücadelelerinden, isyancılarla başedebilmelerini güçleştirme konusunda doğal olarak oynadığı önemli role rağmen pek az söz edilmiştir.

dengeyi sürdürürken, Gûrek'i gerçek devlet adamlığı nitelikleri, karışık dönemde ne zaman ve nasıl hareket etmesinin yararlı olacağına karar vermede pek yanıltmamıştır. Ayrıca Emevîlere bağlı hükümdarlıkların, Çin sarayına heyetler gönderdiği hakkında elimizde, ayrıntıları güvenilir olmamakla birlikte, genel anlamda teyit edici belgeler bulunmaktadır. Bu heyetlerin ticarî amaçla gönderildiklerinde şüphe yoktur ve birçok kez böyle olduğu bir gerçektir. Fakat söz konusu heyetlerin sık sık siyasî bir niteliğe sahip bulundukları da pek inkar edilemez. Bu heyetlerin gönderildikleri tarihler, Chavannes'in tercüme ettiği kaynaklara göre, doğal olarak dört döneme denk düşmektedir. Arapların katıldığı bilinen heyetler,* amaçlarının Arap fetihleriyle bağlantısı bulunmadığı bilinen heyetler, iki defa gönderilen heyetler ve küçük devletler tarafından gönderilmiş heyetler aşağıdaki listede yer almamıştır.

Heyetleri oluşturan grupların sayıları:

Dönem	Soğd	Toharistan	Buhârâ	Arap
1. 717-731	11	5	2	4
2. 732-740	yok	2	yok	1 (733)
3. 741-747	4	3	1	4
4. 750-755	4	2	3	6

Bu dört dönem, görüleceği gibi, hemen hemen Maveraünnehir'deki Arap hakimiyetinin istikrarsız dönemlerine karşılık gelmektedir.

Kuteybe'nin, ordusunu önce Seyhun'un karşı yakasına geçirdiği yıl (713), Hiuen-Tsong'un imparator oluşuyla birlikte Çin'de batıya doğru yeni bir yayılma başladı. 714'te Çinliler "On Kabile"nin işlerine karıştılar ve onları hemen hakimiyetleri altına aldılar. Ertesi yıl da Fergana'nın iktidardan uzaklaştırılmış

* İlgili listede her dönem gönderilen heyette bir ya da birkaç Arab'ın yer aldığı görülmektedir. Bu yüzden söz konusu ifadenin "Arapların katılmadığı bilinen heyetler" şeklinde olması gerektiği kanaatini taşıyorum. Çev.

hükümdarını yeniden iş başına geçirdiler. 716'da Kuzey Türkleri Han'ı Me-chu'o'nun ölümü üzerine, güçlü Türgiş kabileleri bağımsızlıklarını yeniden kazandılar. Çinlilerin yardımıyla liderleri Su-Lu'nun yönetimi altında İli havzasında yeni bir devlet kurdular. Maveraünnehir hükümdarları Arap boyunduruğundan kurtulmak için bu gelişmelerden büyük bir isteklilikle yararlanmaya çalıştılar. 718'de Tuğşâde, Gûrek, Kumâd Hükümdarı Narayâna ve Çağaniyân Hükümdarı Çin'e ortak bir heyet gönderdi. İlk üçü Araplara karşı yardım için yazılı başvuruda bulundu. Bu başvurular için Chavannes'in *Documents* adlı eserinde pek çok bilgi verilmektedir. Tuğşâde, Araplara saldırmaları için Türgişlere emir verilmesini; Gûrek, Semerkant'ın ele geçirildiğine değinerek Çin birliklerinin gönderilmesini; Narayâna ise Araplar tarafından bütün hazinelerine el konulduğundan şikayet ederek bu ezici vergilerden muaf tutulmaları için onların ikna edilmelerini istedi. Bağlısı olduğu Toharistan Yabgusu adına hareket eden Çağaniyân Hükümdarı'nın böyle ricalarda bulunarak kendini tehlikeye atmamış olması anlamlıdır. Çin İmparatoru güzel sözlerin ötesinde hiçbir girişimde bulunmamış, kendi istekleriyle bağlılıklarını belirten Maveraünnehir hükümdarlarının ısrarlı ricalarına rağmen hiçbir Çin kuvveti Seyhun'un batısında görünmemiştir.

Bununla birlikte Türgişler kendi hesaplarına müdahalede gecikmediler. Arap yönetiminin Soğdiyanları yatıştırmak için ihtiyaç duyduğu tüm fırsatlar ardı ardına gelen yetersiz valiler yüzünden kaybedildi. Yukarıda görüldüğü gibi daha Ömer II. döneminde Soğdiyanlar, Abdurrahman b. Nuaym'ın zayıflığından yararlanarak bağlılıklarını bozmuşlardı. Said Hudayna'nın valiliğinin başlangıcında (102/720) vekili Şu'be b. Züheyr'in Semerkant'ı başarıyla yönetmesi sayesinde ortam bir süreliğine düzelir gibi oldu. Fakat kargaşalıklar yine patlak verdi ve isyancıları yatıştırmak için belki de boşuna bir girişimle Şu'be görevden alındı. Soğdiyanların Doğu'daki yeni Türk iktidarına başvurdukları görülmektedir. Çin'in her geçen gün artan etkinliği karşısında ilerleyemeyen Su-Lu ordularını seve seve Maveraün-

nehir'e göndermek için bir fırsat yakaladı. Gelen ilkbahar mevsiminde (hicrî 102 yılı sonu) Soğdiyan isyancıları ile ortak hareket etmesi için (Taberî'nin Kûrsûl diye ismini kaydettiği)[80] Kölçur'un komutasında küçük bir Türgiş kuvveti gönderildi. Said bütün bölgenin silahlandığını, bir Türk kuvvetinin Semerkant'a ilerlediğini, birkaçının dışında tüm yerli hükümdarların işgalcilere yardımcı olduğunu fark etti. Arap komutanlar devşirme askerlerine güvenemedi; Kasru'l-Bâhilî'deki küçük garnizon güçbela geri çekilebildi. Küçük bir gönüllü kuvvetinin bu garnizonun imdadına yetiştiği hakkındaki rivayet, Taberî'deki en iyi canlandırılmış rivayetlerden biridir. Fakat böyle olaylar Türk kuvvetlerinin genel başarılarına zarar verememiştir. Semerkant'tan uzak duran Kûrsûl, hiçbir engelle karşılaşmaksızın Soğd'da ilerleyişini sürdürdü. Bu ilerleyiş, Said'in Türklere karşı harekete geçmesi konusunda halktan aldığı tepkilerle tahrik oluşuna kadar devam etti. Said yarım bıraktığı başlangıçtaki küçük başarısından sonra şiddetli bir yenilgiye uğradı ve Semerkant çevresine hapsedildi. Türkler şehri kuşatabilecek kadar güçlü değildi. Çünkü onların bütün faaliyetlerinin akınla karışık bir keşif hareketinden başka bir şey olmadığı görülmektedir. Türgişler çekilince Arap atlıları onları Soğd kanal şebekesinin başlangıcı olan Varagsar'a kadar takip etti. Gûrek'in isyancılara açıkça destek vermekten kaçındığı ve şüphesiz Arapların öyle çok kolayca bölgeden sökülüp atılamayacağının farkında olduğu gözükmektedir. Said'in karargahının İştîhan'da Gürek'in karargahına oldukça yakın kurulmasından onun görünüşte Arapları desteklediği bile tahmin edilebilir.

Yeni Irak Valisi Ömer b. Hübeyre, Horasan'ı tehdit eden tehlikenin karşısında elleri bağlı durabilecek biri değildi. Gösterdiği zayıflık ve vatandaşlardan gelen baskı şikayetleri, Hudayna'nın görevden alınması için yeterli bir sebepti. Onun yerine çok farklı bir yapıda olan Said b. Amr el-Haraşî atandı. Said'in, göreve başlaması 103/721 yılı sonbaharının sonunda gerçekleş-

[80] Bkz. Chavannes, *Documents*, 285, not: 3.

miş olabilir. Yeni valinin ilk işi isyancıları eylemlerinden vazgeçmeye çağırmak oldu. Fakat çok sayıda önde gelen kişi ve tüccar, adamlarıyla birlikte ya ondan hiç bir insaf beklememelerinden kaynaklanan korkularından ya da bütünüyle Arap boyunduruğundan kurtulmak istediklerinden Fergana'ya göçe hazırlandılar. Gûrek onları kalmaları konusunda ikna etmek için çok uğraştıysa da fayda vermedi. Onların gidişi, ekonomiyi şüphesiz sarsacaktı, nitekim Taberî'nin rivayetinde de bu noktaya vurgu yapılmaktadır. Hoşnutsuzlar geride rehineler bırakarak Fergana'ya doğru ilerlediler ve İsam'ın işgali için Hükümdarla görüş alışverişinde bulunmaya başladılar. Büyük çoğunluk bu arada Hocende'ye yerleşti, bazı gruplar ise Fergana'ya girdi, bazısı ise Zerefşan'da korunaklı bir yer işgal etti. el-Haraşî isteklerini gerçekleştirmek için Soğd'a yöneldi ve Debûsiye yakınında karargah kurdu. Yeterli askerî kuvvet toplanıncaya kadar burada kalması konusunda o, güçbela ikna edildi. Oradan çıkıp ilerlerken Fergana Hükümdarı'nın bir elçisiyle karşılaştı. Görünüşte Soğdiyanlara yardım edeceğini açıklayan bu kişi, gizlice Arapları davet ederek onlardan kurtulmaya karar vermişti. el-Haraşî aradığı fırsatı yakaladı ve geçerken Uşrusana'nın bağlılık arzını kabul edip hızla ilerledi. Göçmenler liderleri Kerzenc tarafından ya etkin önlemler almaları ya da boyun eğmeleri konusunda sıkıştırılıyorlardı. Buna rağmen onlar Fergana Hükümdarı'nın koruyacağına inanarak Hocende'de kuşatılma riskini göze almaya karar verdiler. Fakat Said tarafından tam anlamıyla kuşatıldıkları ve ihanete uğradıklarını anladıkları zaman umulmadık derecede kolay şartlar karşılığında teslim oldular. Said tüccar ve önde gelenleri asker olanlardan ayrı bir kampa yerleştirerek ayırdı. İştîhanlı önde gelenlerden Sabit'i idam ederek bir ayaklanmaya zemin hazırladı ve bu isyanı bahane ederek önde gelenler ile askerleri kılıçtan geçirdi. Fakat zenginliklerine el koyabilmek için yalnızca sayıları dört yüze varan tüccarlara dokunmadı. Taberî'nin rivayeti el-Haraşî'nin düşüncesizce gerçekleştirdiği bu vahşî hareketin sorumluluğunu kapalı geçmektedir. Fakat bu olay Maveraünnehir halkınının tümünün duygularını incitti. Ga-

riptir ki Fars kökenli Taberî (Zotenberg, IV, 268), Arap kaynaklarının hiçbirinde bulunmayan tamamıyla farklı bir rivayet nakletmektedir. Kaçan mülteciler, sonunda Türgiş Hakanı'na sığındılar; burada (şüphesiz yeni göçmenlerden sürekli katılımların olduğu) bir alay meydana getirdiler. Bu alay Araplara karşı savaşlarda özellikle öne çıktılar.[81]

Hocende seferinin tarihi hatta bu döneme ilişkin tüm tarihler kuşkulu olmasına rağmen bu sefer 722 yılının (hicrî 103 yılı sonu ve 104 yılı başı) ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yapılmış olabilir. Soğd kalelerinin tek tek alınması yılın geri kalan kısmı boyunca sürdü. Bu sırada yapılan bir dizi operasyonun gerçekleştirilmesinde yaşanılan zorluklar, Araplara gösterilen sert direniş konusunda Hocende'den yayılan haberlerin etkisine yeterince tanıklık etmektedir. Hücum edilen ilk yer, bir grup göçmenin yerleştiği Abgar kalesiydi. Süleyman b. Ebi's-Seriy başlarında hükümdarları bulunan Buhârâ, Hârizm ve Şûmân yerli birliklerinden büyük ölçüde oluşan orduyla saldırıya görevlendirildi. Süleyman, Dihkan'ı teslim olmaya ikna etti ve el-Haraşî'ye gönderdi. el-Haraşî, Hocende katliamının etkisini gidermek için önce iyi davrandıysa da Kiş ve Rabincan'ı ele geçirdikten sonra onu idam etti. Ele geçirilmesi en zor ve el-Haraşî'nin ihanetinin en büyük örneği olan kalenin alınması en sona bırakıldı. Dihkan Subukrî, Nesef'in güneyindeki Huzar kalesinde hâlâ dayanmaktaydı. Bu kaleyi kuvvet kullanarak alamayan el-Haraşî, teslim olursa kendisini affedeceğini bildirmesi için ona özel dostu olan Müserbel b. Hırrît'i gönderdi. Bu af, rivayete göre Ömer b. Hübeyre tarafından onaylanmasına rağmen, Subukrî teslim olunca Merv'e gönderilip burada idam edildi.

Soğd'un tamamı böylece bir kez daha Arapların eline geçmiş oldu. Yakın bölgeler olan Harizm ve Buhârâ bağlılıklarını bozmamışlardı. Dolayısıyla Ceyhun havzasının söz konusu gelişmelerden etkilenmediği görülmektedir. Bu yöreleri ıssız bırakmak ve adına da barış demek, Arap hükümetinin amaçlarıyla

[81] Krş. Taberî, II, 1718. 3 vdd.

uyuşmamaktaydı. el-Haraşî tüm siyasetinin yalnızca yerine başkasını ataması için İbn Hübeyre'ye bir fırsat verdiğini anladı. Bu yüzden kış gelince onun yerine Eslem b. Zür'a'nın torunu olması nedeniyle uzunca zamandır Horasan'ı yakından tanıyan bir aileden gelen Müslim b. Said el-Kilâbî atandı. İsyan hareketinin Horasanlı İranlılar arasında da yayılma tehlikesinin, Arap yönetimini bütün dönem boyunca meşgul ettiği gözükmektedir. Said Hudayna, Farsları yönetime karşı ayaklanmaya teşvik ettiği kuşkusuyla oldukça etkin bir konuma sahip bulunan Hayyan en-Nabatî'yi zehirlemişti. Bu olayın etkisinin Basra'da bile hissedildiği, İbn Hübeyre'nin yeni valisine yaptığı şu tavsiyeden anlaşılmaktadır: "İlişki kurarken senin adına aracılık yapacak memurun Mevâlîn ile barışı sağlayabilecek biri olsun." Aslında Müslim, Farslılara karşı hoşgörülü davrandı ve bütün iktidar döneminde onların kabul edebileceği atamalar yaptı. Örneğin; Mecusî Behram Sîs'i Merv Merzuban'ı tayin etti.[82] Fakat bütün bu gibi önlemler mevcut durumu yalnızca hafifletmekteydi; Soğd ve Toharistan'da büyüyen hoşnutsuzluğu somut olarak azaltamadı. Rivayete göre, göreve geldiği ilk yıl (bu rivayet Wellhausen'in düşündüğü gibi ertesi yıl Fergana'ya yapılan akının bir tekrarı değilse,) Müslim, Ceyhun nehrinin karşı yakasına geçmiş fakat Türk ordusu tarafından durdurulup Horasan'a geri sürülmüş ve bir felaketten zor kurtulmuştu. Yerel kuvvetlerin bu sırada Türgişlerden tekrar yardım almış olması ihtimal dışı değildir. Bununla birlikte ertesi yıl (hicrî 105 yılının sonuna doğru) ikinci bir sefer gerçekleştiren ordu, Semerkant yakınındaki Afşina'da bazı başarılar kazandı. Bu sırada Hişam'ın yerine halife olarak ikinci Yezid geçmiş; Kays kabilesine düşkünlüğü açıkça bilinen Ömer b. Hübeyre'nin yerine de Halid b. Abdullah el-Kasrî atanmıştı. 724 yılı Mart ayında Halid'in görevine başladığı, kuvvetle muhtemel olduğu halde bir diğer rivayet bunun bir kaç ay sonra gerçekleştiğini kaydetmektedir. Müslim o günlerde Fergana'ya bir sefer hazırlığı yapmaktaydı. Fakat Belh'teki Yemenli birlikler,

[82] Taberî, 1462.11; krş. 1688.10, 1481 vd.

katılmak istemediklerinden ve valinin görevden alınacağı yönündeki kesin beklentilerinden dolayı kısmen seferden geri kaldılar. Mudarlı bir askerî birliğin başında Nasr b. Seyyar, Yemenlilere baskı uygulamak amacıyla gönderildi. İsyancı Yemenliler Barukan'da yenilgiye uğradı ve gönülsüz olarak orduya katıldı. Çağaniyânlı birliklerin burada Nasr'ın yanı başında savaşmış olmaları dikkate değerdir. Müslim bir yandan sefere devam etmesi yönünde emir alırken diğer yandan Buhârâ'dan ayrılmadan önce görevden alınacağını da öğrendi. Fakat dört bin Ezdli bu fırsattan yararlanarak geri çekildi. Ordunun geri kalanı Soğdlu birliklerle beraber Fergana'ya ilerledi. Seyhun nehrini karşıya geçti ve meyve ağaçlarını keserek, çevreye zarar vererek başkenti kuşattı. Müslim, Hakan'ın üzerlerine doğru geldiğini haber alınca aceleyle geri çekilme emri verdi. Arapça kaynaklar Arapların apar topar kaçışını net biçimde tasvir etmektedir. Birinci gün Araplar üç konaklık mesafe geri çekildiler, ertesi gün Türgişler tarafından yakından takip edilerek Sabûh Vadisi'ni karşıya geçtiler. Ayrı yerde kamp kurmuş büyük bölümü Mevâlîden oluşan bir askerî birlik, saldırıya uğrayarak ağır kayıplar verdi. Bu sırada öldürülenler arasında Gûrek'in kardeşi de bulunmaktaydı. Hafif Türk atlılarının sürekli baskıları altında sekiz gün daha ilerledikten sonra, bir milyon dirhem değerindeki ağırlıklarını yakmak zorunda kaldılar. Ertesi gün Seyhun nehrine vardıklarında Said el-Haraşî'nin elinden kaçmış olan Soğdiyanların da destek verdiği Fergana ve Şaş kuvvetlerince yolun kapatıldığını gördüler. Fakat geriden Türgişler tarafından sıkıştırılan bu gözü dönmüş ve susuz kalmış birlikler engelleri yarıp geçtiler. Artçı birlik durup bir direniş gösterdiyse de komutanlarını kaybettiler. Sonunda ordunun kalanı Hocende'ye varabildi. Burada Esed b. Abdullah adına komutayı Abdurrahman b. Nuaym aldı ve ordu düzenli bir şekilde Semerkant'a çekildi.

"Susuzluk Günü" olarak bilinen bu felaket Arap fetih tarihinde bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Arapların Maveraünnehir'de saldırıya dayalı yayılma politikaları bu olaydan sonra on beş yıl kadar durakladı. Çok daha önemlisi Arapların saygın-

lığına ve şöhretine büyük darbe indirdi. Roller alt üst oldu. O andan itibaren Araplar savunma konumunda kaldılar ve Ceyhun nehrinin karşı yakasındaki hemen hemen tüm bölgelerden yavaş yavaş çıkarıldılar. Bu yüzden intikamı alındıktan sonra bile uzun süre "Susuzluk Günü"nün acı hatırasının unutulmamış olmasına şaşırmamak gerekir.[83] Arap rivayetine göre, Türgiş orduları bu olayda bizzat Su-Lu değil, onun oğullarından biri tarafından komuta edilmişlerdir. Maalesef Su-Lu hakkında Çin kaynakları, tercüme edildiği kadarıyla, onun Batı seferleri konusunda hiçbir bilgi vermemektedirler. Arap tarihçileri bizim bu hususta tek kaynağımızdır. Arap yenilgisinin ilk sonucu, hem Soğd'da hem de Toharistan ve güney havzasında Araplara karşı sürdürülen pasif direniş tutumunu, genel bir ihtilale çevirmek için yalnızca fiilî desteğe ihtiyaç duyulur hale getirdi. Daha önce değilse bile bu dönemden itibaren Emevî yönetimine bağlı hükümdarlar, Türgişleri kurtuluş vasıtaları olarak gördüler. Türgişler, söz konusu hükümdarların, mücadelelerine destek vermesi için yaptıkları başvuru üzerine Çin İmparatoru tarafından görevlendirilmişti. Aslında bunun üç yıl sonra Toharistan Yabgusu tarafından gönderilen mektupta belirtildiğini görmekteyiz. Bu Chavannes'in deyimiyle "bir imdat çağrısından başka bir şey" değildir.[84] "Araplar bana ağır vergiler yüklediler; gerçekten onların baskısı ve bizim sefaletimiz dayanılmaz durumdadır. (Çin) Kağanı'nın desteğini alamazsam ... ülkem kesinlikle harabeye çevrilip parçalanacaktır... Ulu Kağan'ın Türgiş Kağanı'na şu emri verdiği bana söylendi: Sizi Uzak Batı sorunlarıyla ilgilenmekle görevlendiriyorum; askerlerini ivedilikle Arapları bölgeden çıkartmak için göndermelisin." Bu mektupta belirtilen bakış açısı iktidarda olan hükümdarlara aittir. Onların etkinliklerinin azaltılması konusundaki kızgınlıkları, anlaşılabilir bir durumdur. Bazı doğal abartılar hesaba katılmakla birlikte, halkın bu görüşleri henüz tümüyle paylaştığını varsaymak pek doğru olmayacaktır. Tarihî benzerliklerden hareket edecek olursak, büyük bir ihtimalle

[83] Taberî, 1690.16.

[84] Chavannes, *Documents*, 206 vd., 293 vd.

Soğdiyana'da Arap taraftarı bir topluluk da bulunmaktaydı. Bunlar ülkenin yüksek menfaatlerinin, sonu pek de belirsiz olmayan bir muhalefette değil, yeni patronlarıyla olabildiğince işbirliği yapmakta yattığını düşünmekteydi. Arap yönetiminin trajedisi, taraftarlarının işbirliği çabasını kimi zaman kabul etmesi, kimi zaman da geri çevirmesi yüzündendi. Yönetim onları sonunda karşıt gruplarla işbirliği yapmak zorunda bıraktı.

Durum sürekli kötüleşmekteyse de sonucu belirleyecek an, henüz gelmemişti. Yeni Vali Esed b. Abdullah'ın tehlikeyi fark ettiği görülmektedir. Fakat grupçuluk anlayışı, yönetimi neredeyse çaresiz bırakacak kadar ileri bir düzeydeydi. Esed, dürüstlüğüyle tanınmış memurlara görevler vererek Müslim'in uzlaştırma siyasetini sürdürmeye çalıştı. Tevbe b. Ebî Üseyd'i görevinin başında kalmaya ikna etti. Tevbe, Müslim'in yöneticilerinden olan bir mevlâ idi. O halka adaletli davranan, kendisini kolaylıkla kabul ettiren, orduyla düzenli olarak ilgilenen ve ihtiyaçlarını karşılayan bir kimseydi. Semerkant'taki malî işlerden sorumlu bir görevli olan Hâni b. Hâni pek sevilmemekteydi. O görevden alınıp yerine Mevâlî'nin yakınlık duyduğu Kindeli Hasan b. Ebi'l-Amarrata atandı. Ona yardımcı olarak da Said Hudayna'nın valiliği döneminde ünlü bir lider olan, "kahraman asker, seçkin şair, Yezid b. Mühelleb'in sırdaşı, herkes tarafından sevilen" Sabit Kutne görevlendirildi.[85] Daha anlamlısı Esed'in ilk çalışmalarından biri, ikinci Ömer döneminden itibaren ihmal edilen Çin sarayına heyet gönderme uygulamasını tekrar başlatmasıydı. Bununla birlikte Araplar, Farslara önceden olduğu gibi ilgi gösterilmesinden rahatsızlık duydular. İbni Ebi'l-Amarrata'nın askerî zayıflığı, onları açıkça kızgınlıklarını ortaya koymaya yöneltti. Güçlü Türk birlikleri, muhtemelen harabeye dönmüş bölgelerden gelen mülteciler ve mevcut durumdan hoşnut olmayanlardan meydana gelmiş gerilla grupları tüm bölgeye yayıldılar; hatta Semerkant önlerinde bile göründüler. Vali biraz karşı müdahalede bulunduysa da aleyhindeki

[85] Van Vloten, *La Domination Arabe*, 28.

hoşnutsuzluğu daha da artırmamak için onlarla çatışmaya girmekten kaçındı.

Aslında Semerkant her geçen gün biraz daha yalnızlığa mahkum oluyordu, fakat Horasan'dan yardım alabilme imkanı da yoktu. Üç yıllık görevi süresince Esed'in dikkati Toharistan ve Güney'deki duruma yoğunlaştı. Hatta burada onun Garcistan, Huttal ve başka yerlere sürekli düzenlediği seferleri başarılı olamadı. Daha kötüsü 108/726 yılında Huttal'da kuvvetlerine Hakan'ın komutasındaki Türgişler tarafından karşı konuldu. Toharistanlı hükümdarlar, Susuzluk Günü'nden cesaret almıştı. Arapları hepsinden olmasa da Soğdiyana'dan çıkaran güçlü lider, şimdi de onları Ceyhun havzasından sürmek için bölgeye çağırıldı. Esed, başarısızlığından Mudarlıları sorumlu tuttu. Belki de onların ihanetinden kuşkulanmıştı. Fakat Nasr b. Seyyar, Abdurrahman b. Nuaym, Sevre b. el-Hurr ve el-Bahterî gibi kimselere takındığı tavrın yol açtığı öfke, onun görevden alınmasını kaçınılmaz hale getirdi. Onun önlemleri halkın ne güvensizliğini ne de düşmanlığını yok edebildi. Bölge harabeye dönmüş ve ıssız kalmıştı,[86] ezici vergi hafifletilmemişti ve bütün Fars valiler Tevbe gibi değildi; çoğu Fars valinin aç gözlülük ve acımasızlıkta Arap yöneticilerinden aşağı kalır yanı yoktu. Esed pek çok dihkanın dostluğunu kazanmış olabilir;[87] fakat bu, halkı hoşnut etmeye göre daha kolay bir işti. Yönetimin açıkça mücadelesine rağmen böyle bir ortamda ancak Şiî ve Abbasî propagandasının Horasan ve Aşağı Toharistan'daki İslam'ı yeni kabul etmiş kimseler arasında etkili olması ve Arap devlet yapısının tümünü yıkmaya başlaması umulabilirdi.

Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin Horasan valiliğine atanması ve buranın yönetiminin Halid el-Kasrî'ye bağlı Irak valiliğinden ayrılması, Mevâlî ve uzak görüşlü Araplarca düşünülen köklü siyasî değişikliklerin yapılabileceği umudunu bir an için aşırı derecede artırdı. Eşres'in Soğdiyanların bağlılığını pekiştirece-

86 Taberî, 1533.15.
87 Taberî, 1501.2.

ğini umduğu ve bunu bir süre gerçekleştirdiği geniş kapsamlı ayrıcalıkları ya da yerli hükümdarların özellikle de Gûrek'in, Arapların harekâtını kontrol altına alabilme yöntemlerini burada özetlemek gereksizdir.[88] Genellikle Gûrek'in düşmanlığının, gelirlerinde ciddî düşüşler yaşayacağı kaygısından kaynaklandığı sanılmaktadır. Bunun Eşres tarafından ileri sürülüp kabul edilen gerekçe olduğunda şüphe bulunmamasına rağmen, pek gerçekçi bir neden olmayabilir. Gûrek'in amacı Arap valileriyle iyi ilişkiler kurmak değil, bağımsızlığını yeniden kazanmak idi. Halk bir kez Araplaşacak olursa bütün başarı umutları kaybolacaktı. Bu tehlikeli bir oyundu ve Gûrek onu kazandı. Bununla birlikte elimizdeki bilgilerin rivayet kaynaklı olduğu ve sebep-sonuç ilişkiler zincirinde yanlışların bulunabileceği unutulmamalıdır. Eşres'in benimsediği önlemlerin şaşırtıcı biçimde alt üst olması, büyük ihtimalle bunların tabandan yukarıya doğru değil de yukarıdan baskıyla uygulandığı şeklinde yorumlanabilir. Bizim rivayetimiz yalnızca Halife Hişam'ın malî yönetimin yeniden düzenlenmesine ilişkin genel bakışını ortaya koyabilir.[89] Araplar yeni Müslümanlardan vergi koparabilmek için insanlık dışı yöntemlere başvurdu ve inanılmaz bir dar görüşlülükle gerçekleştirecekleri kötü uygulama için dihkanları hedef kitle seçtiler. Harisî hareketinde görüldüğü gibi pek çok açıklamalar bulunmasına rağmen, Buhârâ'daki yerli Müslümanların şehit edilmesiyle ilgili Narşahî rivayetinin bu olayla bağlantılı olması ihtimal dışı değildir. (Bkz: s.94-97) Arapların bu tutumu dihkanıyla, köylüsüyle bütün Maveraünnehir halkını açıkça isyana yöneltti. Semerkant'ı terk eden ilk göç kafilesi bazı Arapların desteğini almasına rağmen teslim olmaya ve geri dönmeye ikna edildi.[90] Fakat birkaç ay içinde Muhteşem Hakan, Türgişlerinin başına geçerek isyancılarla birleşmiş ve Arapları Ceyhun nehrinin diğer yakasına sürmüş; Buhârâ bile kaybedilmişti.[91] Yalnızca Zeref-

[88] Wellhausen, 284 vd.; van Vloten, 22 vd.; Taberî, 1507 vd.; Belâzurî, 428 vd.

[89] Bkz. Wellhausen, 218.

[90] Taberî, 1509.11'deki rivayetler (krş. İbnü'l-Esîr) onlara yeniden vergi konulup konulmadığını şüpheli kılmaktadır.

[91] Taberî, 1514.11.

şan'daki iki küçük karakoluyla Semerkant, Kemerce ve Debûsiye, Arapların elinde kalmıştı. Bununla birlikte Gûrek, hâlâ Araplara destek vermekteydi. Oğlu Muhtar, şüphesiz karşı tarafta tutunabileceği bir konum edinebilmek için Türgişlere katılmıştı. Bu sırada kuşatılmış olmasına rağmen Semerkant tehlikede değil gibi gözükmektedir.

Bastıran tehlike Arapların aklını başına getirdi ve geçici olarak bütün gruplar birleştiler. Ordu, Âmül'de toplandı fakat üç ay boyunca yerli ve Türgiş birleşik ordusunun karşısında nehri geçemediler. Türkler gelmezden önce nehri geçip yerini korunaklı hale getirmiş olan Katan b. Kuteybe komutasındaki küçük askerî birlik kuşatıldı. Hatta Türk atlıları, büyük bir cesaretle Horasan'a akınlar düzenlediyse de, Sabit Kutne'nin komutasındaki atlılarca geri püskürtüldü. Eşres sonunda kuvvetlerini karşıya geçirebildi ve Katan b. Kuteybe ile birleşerek Beykent'e ilerledi. Düşman, su kaynaklarını kesti. Eğer Haris b. Süreyc, Sabit Kutne ve arkadaşlarının kahramanlık ve fedakârlıkları olmasaydı, o gün tamiri olanaksız daha büyük bir "Susuzluk Günü" yaşanacaktı. Zayıflıklarına rağmen Katan ile Kays ve Temîm kabilelerinin atlıları düşmana saldırıp onu geri dönmek zorunda bıraktı. Eşres de bu sayede Buhârâ'ya ilerleyişini sürdürebildi. Yoğun çatışma sırasında Müslüman kuvvetleri bölündü; Eşres ve Katan birbirlerinin öldüğünü sandı; Gûrek ise Türklerle birlikte hareket etmesinin zamanı geldiğine karar verdi. Bununla birlikte iki gün sonra ordular yeniden birleşti ve Türklerin geri çekilmesi üzerine Buhârâ surlarının dışında Bevâdere'de karargah kurup şehri kuşatmak için hazırlıklarda bulundu. Gûrek de hatasından dönerek Eşres'e yeniden katıldı. Hakan, Semerkant'a doğru çekilmesine karşın, şiddetli bir saldırıyla en çok birkaç gün içinde ele geçirebileceğini umut ettiği Kemerce önünde durdu. Bu olaylara ilişkin Arapça rivayetlerde karışıklıklar bulunması, Gûrek'in Kemerce'de Araplarla birlikte kuşatıldığı ve garnizonun Katan ve kuvvetlerinden oluştuğu gibi birçok yanlış ifadenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Wellhausen'in belirttiği gibi Kemerce, Beykent civarında değil, Semerkant'ın birkaç fer-

sah batısında yer almaktaydı.[92] Garnizon, saldırı sonucu teslim olmayınca Hakan başka yöntemler denedi. Fîrûz'un oğlu, Yezdicird'in torunu ve Sâsânî Hükümdarlarının mirasçısı olan Hüsrev, Hakan'ın seferine katıldı. Bu hükümdar görüşmeler yapması için bir garnizon ile gönderildi. Fakat onun, hükümdarlığını yeniden kurma iddiasında bulunup genel af vadinde bulunması üzerine, Arapların kızarak onu dinlemekten vazgeçmeleri şaşırtıcı değildir. Bir Sasanî hükümdarının ortaya çıkması, Maveraünnehirli İranlılar arasında pek ilgi uyandırmadı. Bununla birlikte, Çin belgelerinde hiçbir bilgi yer almamasına rağmen, Sasanî ailesi Çin'e sığınmış olduğundan dolayı Husrev'in sefere katılması isyancıların Çin'den de teşvik gördüklerinin bir göstergesi sayılabilir. Arapları ücretli askerler gibi kullanmaya ilişkin Hakan'ın ikinci önerisi de birincisi gibi alaycı bir tutumla reddedildi. Bunun üzerine kuşatma olanca şiddetiyle sürdürüldü. Her iki taraf da esir ve rehinelerini öldürdü; fakat elli sekiz gün sonra Hakan, Gûrek'in oğlunun ve diğer Soğdiyan hükümdarlarının önerisi üzerine garnizonun Semerkant'a ya da Debûsiye'ye gitmesine izin verdi. Arapların Debûsiye'yi tercih etmeleri üzerine, rehinelerin karşılıklı değişiminin ardından antlaşma güvenli bir şekilde tamamlandı.

Kemerce savunması her yerde duyulduysa da Maveraünnehir'deki Araplar üzerindeki baskının artışına pek fazla katkıda bulunmadı. Harizm bile isyan hareketinden etkilendi. Fakat açıkça ortaya çıkan ilk isyan girişimleri, Eşres'in gönderdiği küçük bir askerî birliğin de yardımıyla yerli Müslümanlar ve muhtemelen Arap yerleşimciler tarafından bastırıldı. Türkler tarafından isyancılara yardım edildiğine yönelik Taberî'nin rivayeti

92 Yâkût'ta bu isim altında bakınız. Barthold, *Turkestan*, 127; krş. Taberî, 1523.3. Taberî'nin metnindeki başlıca zorluk 1516. sayfadaki 1.14'ün son kelimesinin birden değişmesidir.

مرجن يقال له بوادرة فاتاهم سباية... وهم نزول بكمرجة ثم تحول اشرس الي

Bu ifade biçimi Sebâbe'nin Hakan'ın geri dönüp kendilerini geçtiği haberini Eşres'e değil, Kemerce garnizonuna getirdiğini göstermektedir. (مار يكم)

belki de, İbnü'l-Esîr'inkinde olduğu gibi, ihtiyatla karşılanmalıdır. Söz konusu isyan hareketinin Türgişler tarafından teşvik edildiği, bu yönde bir açıklama bulunmamasına rağmen, şüphesiz kuvvetle muhtemeldir. Türklerden bu isyana katılanlar var idiyse, bunlar yerli göçebe kavimlerden olabilir. Eşres'in kış mevsimini Buhârâ önlerinde, muhtemelen Beykent'te geçirdiği gözükmektedir. Belki Türgişler de Şaş ve Fergana'ya çekilmişlerdi.

Ertesi yıl (730/111-112)[93] Eşres'in ordusuna yeniden saldırılar başladı. Olayların gelişimi, yalnızca yeni Vali Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî'nin Buhârâ önlerinde orduya katılması sırasında yaşanılan zorluklarla ilgili rivayetlerden öğrenilebilir. Kılavuzu, Cüneyd'e Ceyhun'u geçmeden önce Zem ve çevre bölgelerden yanına asker almasını tavsiye ettiyse de, o bu tavsiyeyi dikkate almadı; fakat nehri geçtikten sonra Eşres'ten atlı koruma birliği istemek zorunda kaldı. Cüneyd ile buluşmak üzere çıktığı yolda karşılaştığı felaketten, bu kuvvet onu güçbela kurtarabildi. Dönüşünde ise Beykent'e varmadan önce ikinci kez şiddetli bir çatışmaya tutuştu. Düşman, "Buhârâlılar ve Soğdlular" ya da "Türkler ve Soğdiyanlar" şeklinde nitelenmektedir. Bu yüzden onların Eşres'in bir önceki yıl savaştığı kuvvetler olduğu varsayılabilir. Wellhausen'ın, Eşres'in Buhârâ'da olmamakla birlikte gerçekten kuşatıldığı varsayımı doğru olabilir. Buhârâ'nın tekrar ele geçirilmesi ve Hakan'ın geri çekilmesi, Cüneyd'in varışından kısa bir süre sonra gerçekleştiyse de hangi koşullar altında bunların olduğu belirtilmemiştir.[94] Tuğşâde'nin bu olay sırasındaki tutumu kaydedilmemektedir. Bununla birlikte onun Buhârâ'da kaldığı ve şehrin yeniden ele geçirilmesinden sonra belki de zorlayıcı nedenleri mazeret göstererek Araplarla barış yaptığı açıktır. Her zaman o, konumunu korudu. Çünkü Cüneyd muhtemelen mevcut ortamda yeni fethedilen bölgelerde

[93] Olayların oluş tarihine ilişkin zorlukları, Wellhausen 285 vdd.'de açıklamaktadır. Fakat bu zorlukların pek önemi yoktur. Bu seferlerle ilgili onun verdiği tarihleri takip, tercih edilebilir gözükmektedir.

[94] Krş. Taberî, 1528.9, 1529.5 vd. 14 vd.

önde gelenleri aldatmanın ve böylece ülkenin hakimiyet alanı dışındaki kısmında daha kararlı bir direnişi tetiklemenin siyasî bir hata olacağını düşünmekteydi. Arapların muhtemelen garnizonu kurtarmak için Türkleri Semerkant'a doğru takip ettikleri görülmektedir. İki ordu Semerkant'a yedi fersah uzaklıktaki Zermân'da tekrar karşı karşıya geldiler. Burada yaptıkları çatışmanın sonunda Araplar zafer kazandıklarını ve Hakan'ın bir yeğeninin de aldıkları esirler arasında bulunduğunu ileri sürdü. Ordu, Soğd'dan Tirmiz'e ilerledi. Cüneyd, Merv'e dönmeden önce burada Çağaniyân'ın barış ortamında iki ay kadar kaldı. Onun niyeti şüphesiz Toharistan ve Huttal'ın siyasî gerginliğinin giderilmesi ya da yeniden fethedilmesi için düzenlemeler yapmaktı. Ertesi yıl Türgişlerin Soğd'u işgalinin onu, plânını değiştirmek zorunda bıraktığı sırada birlikleri aslında bu yönde çarpışmaktaydı. Belâzurî, Ebû Ubeyde'den Cüneyd'in Toharistan'da isyan etmiş olan bazı bölgeleri yeniden ele geçirdiğini nakletmektedir.

Ordunun geri dönüşünden sonra Belhli Bâhile kabilesi fertlerinin Nasr b. Seyyar'dan Barûkân'daki yenilgilerinin intikamını alma fırsatını yakaladıkları zaman bile, kabilecilik duygusunun henüz ne kadar zayıf olduğu görülmüştür. Cüneyd, kusurlu valiyi cezalandırmakta gecikmemesine rağmen bu olay, Arapların söz konusu seferlerdeki zayıflık nedenlerinden birini net biçimde aydınlatmaktadır.

731/112-113 yılı başlarında Türgişler ve Soğdiyanlar, Semerkant kuşatması için kuvvetlerini birleştirdiler. Gûrek bu kez açıkça Hakan'a katıldı. Düşmanın karşısına çıkıp savaşmaktan çekinen Semerkant Valisi Sevre b. el-Hur, Cüneyd'e yardım istemek için acilen haber gönderdi. Vali Cüneyd, telaşla birliklerini silah başına çağırdı. Komutanların tavsiyesine rağmen, onları beklemeksizin nehri geçti. En güçlü Arap komutanlarından biri olan Müceşşer b. Müzahim "Hiçbir Horasan valisi elli binden daha az kuvvetle nehri geçmemelidir." demektedir. Cüneyd, az bir kuvvetle Kiş'e vardı. Burada yerlilerden asker topladı ve Semerkant'a ilerlemek için hazırlıklarda bulundu. Bu arada düşman yol üzerindeki su kaynaklarını kesip birliklerini Semerkant

ile gelebilecek takviye kuvvetleri arasında konuşlandırdı. Bunun üzerine Cüneyd düşmanla çarpışmaktan kurtulabileceği umuduyla direkt Şavdar dağlarından geçen yolu izlemeye karar verdi. Fakat Semerkant'a yalnızca dört fersah uzaklıkta iken dar geçitte, Hakan'ın beklenmedik bir saldırısına uğradı. Cüneyd'in ordusunun ön kanadı püskürtüldü, merkez kuvveti ise korkunç bir çatışmaya girdi. Her iki taraf da bütün gücünü ortaya koydu. Her yönden sıkıştırılan Araplar siperler kazmak zorunda kaldılar. Kiş yakınlarında toplanan, birliklerinden geri kalanlar, sığınmacılar ve çeteler bir Türk birliğinin şiddetli saldırısına uğradılar. Hakan ertesi gün Arap karargahına tekrar saldırdı ve ardından bu saldırının dışında kalan Cüneyd'i kuşatma altına aldı. Bu zor durumda Cüneyd'in yapabileceği yalnızca tek bir çözüm yöntemi vardı. Eğer kuvvetleri yok olursa Semerkant da kesinlikle düşecekti ve bir yerine iki felaket birden yaşanmış olacaktı. Bu yüzden o, pek kahramanca olmamakla birlikte daha mantıklı görünen bu çözüm yöntemini benimsedi ve Sevre'ye Semerkant'ta az sayıda bir garnizon birliği bırakmasını ve nehir yolundan ilerleyerek kendisine katılmak için düşman saflarını yarmasını emretti. Buna karşın Sevre, dağlardan geçerek yolu kısaltmayı tercih etti. Türk kuvvetleri üzerine atıldığında aslında Cüneyd ile arasında dört millik bir mesafe kalmıştı. Savaş güneş iyice kızıncaya kadar sürdü. Rivayete göre, Gûrek'in önerisi üzerine Türkler önce çimenleri ateşe verdiler, sonra Sevre'yi susuz bırakacak tarzda konuşlandılar. Bir yandan susuzluğun bir yandan da sıcağın etkisiyle gerginleşen Araplar, saldırıya geçerek düşman saflarını yardılar. Bu durum yalnızca hem Türklerin hem de Müslümanların ateşler içinde çaresizce yok olmasına yol açtı. Ölümden kurtulanlar Türk atlıları tarafından takip edildiler. On iki bin askerden ancak bin kadarı kurtulabildi. Düşman, Sevre ile çarpışırken; şiddetli çatışmaya girerek de olsa Cüneyd, dağlar arasındaki dar geçitlerde düştüğü çok tehlikeli konumdan kendini kurtarabildi ve Semerkant'a ilerleyişini tamamladı. Taberî "Geçit Savaşı"nın farklı bir rivayetini daha nakleder. Bundaki esas farklılık, Yabgu'nun Türklerin tarafında yer almasıdır.

Şüpheli olmakla birlikte Yabgu bu seferlerde yer almış bulunsa bile, Toharistan'a gerçekleştirilen Arap seferleri dolayısıyla onun herhangi bir birliğiyle beraber katılmış olması ihtimal dışıdır. Fars kökenli Taberî, Geçit Savaşı ve Sevre'nin sonu hakkında tamamen farklı bir rivayete de yer verir. Cüneyd'e hiç insaf göstermeyen çağdaş şairler, bu rivayetin aslının doğru olduğunu şiddetle vurgulamaktadır. Arapların bu savaşta kazandığı saygınlık Nasr b. Seyyar ve mevâlî sayesindedir. Cüneyd bir süre Semerkant'ta kalıp birliklerini yeniden eski gücüne kavuşturdu. Bir yandan da elçiler göndererek Halife Hişam'ı felaketler hakkında bilgilendirdi. Halife hemen Horasan'a Basra ve Kûfe'den yirmi bin kişilik takviye kuvvet, çok sayıda silah ve hazine için malî yardım gönderilmesini emretti. Cüneyd'i de asker toplama konusunda tam yetkili kıldı.

Semerkant'a saldırılarında hayal kırıklığına uğrayan Türkler, Buhârâ'ya çekilerek Katan b. Kuteybe'yi kuşatma altına aldılar. Burada Horasan ile Semerkant arasındaki doğal haberleşme ağının üzerinde bulunuyorlardı. Cüneyd bir toplantı düzenledi ve sonuçta Semerkant'ta kalıp takviye kuvvetlerini beklemek, Kiş ve Zem yolundan Horasan'a çekilmek ya da düşmana saldırmak seçeneklerinden sonuncusunu seçti. Fakat Arapların morali fena halde bozulmuştu; maaşlarında hayli artış yapılmasına karşın Semerkant için sekiz yüz kişilik garnizon güçlükle toplanabildi. Birlikler Hakan'a ve Türk kabilelerine karşı yürümek kararını açıktan açığa ölüme koşmakla bir görmekteydiler. Bununla birlikte Cüneyd son derece ihtiyatlı biçimde ilerledi. Kermîniye yakınındaki bir çatışmada küçük bir düşman birliğini kolaylıkla yenilgiye uğrattı. Ertesi gün Hakan, Buhârâ vahasının kenarında bulunan Tavâvîs yakınlarında onun artçı birliğine saldırdıysa da bu, önceden tahmin edilip etkisiz hale getirildi. Artık Kasım ayı girdiğinden Türgişler Soğdiyana'dan çekilmek zorunda kaldılar. Cüneyd ise Mihrican bayramında Buhârâ'ya zafer kazanmış tavrıyla girdi. Çağaniyân'da takviye birlikleriyle buluştu ve onları Semerkant'a gönderdi. Geri kalan birlikler ise kış mevsimini geçirmek için karargahlarına döndüler.

Cüneyd, Semerkant ve Buhârâ'yı kurtarmaktan memnun görünmektedir. Cüneyd'in valiliğinin geri kalan iki yılında başka seferlerden söz edilmemesine bakılacak olursa, Soğd'da mevcut durumun değişmediği ve Türgiş saldırılarının da askıya alındığı varsayılmalıdır. Araplar, Semerkant ile Buhârâ ve Kiş bölgelerini ellerinde tutmalarına rağmen hakimiyetlerinin bu yerlerle sınırlı kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Güney havzasında ise otoriteleri Belh ve Çağaniyân'ın ötesine pek yayılmadı. Her iki taraf da önce karşısındakinin harekete geçmesini beklemiş olabilir. Fakat beklenmedik yeni bir etken ortaya çıktı. Bu etken Uzak Doğu'daki Arap hakimiyetinin varlığını herhangi bir dış tehlikeden daha ciddî tarzda tehdit etmekteydi. Cüneyd'in, valiliğinin son yılında (115/733) Çin sarayıyla ilişki kurması dikkate değerdir. Elçilik heyet başkanının Mo-se-lan Tarkan şeklindeki Türkçe unvanı, aslında elçilerin Arap olmadığına ve valinin Arap hükümetini temsil etmesi için bağlı devletlerin önde gelenlerinden bir heyet oluşturduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte o yıl yerel bir hükümetten gönderildiği kaydedilen tek heyet Huttal'dan gitmişti. Aynı yıl Horasan'da şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yaşandı. Merv'in gereksinimlerini karşılamak için Cüneyd tüm çevre bölgelerden elde edilen ihtiyaç maddelerine el koydu. Son birkaç yılın askerî felaketlerine ve Şiî propagandasına bir de bu olay eklenince, o zamana kadar görünüşte Merv'e bağlılığını sürdüren bölgede, yani Aşağı Toharistan hükümdarlıklarında açıktan açığa hoşnutsuzluk tetiklendi. Muhaliflerin lideri Haris b. Süreyc, sonuçta Belh Valisi tarafından kırbaç cezasına çarptırıldı. Hoşnutsuzluk Cüneyd'in öldüğü 716 yılı Muharrem/734 yılı Şubat ayında açıkça ayaklanmaya dönüştü. Cüzcan, Faryab ve Tâlekân hükümdar ve halklarının yardım ettiği Haris, Belh'e yürüdü ve Nasr b. Seyyar'ın elinden burayı aldı. Haris'in, Nasr'ı yenilgiye uğratıp ardından mı şehri ele geçirdiği yoksa onun önceden şehre girip Nasr'ın şehri yeniden ele geçirme girişimini mi engellediği konusunu, rivayetler belirsiz bırakmaktadır. [Wellhausen'ın Ceyhun'a işaret etmesi onun Taberî, 1560.2'deki "Belh nehri" ifadesini yanlış anlamasından kaynak-

lanmıştır. Bu ifadenin genellikle Dehas nehrine işaret ettiği, Atâ Köprüsü ifadesinin yanı sıra onun şehre mesafesinden de açıkça anlaşılmaktadır. (Dehas nehri Belh'e iki fersah, Ceyhun nehri ise on iki fersah uzaklıktadır.)] Haris, Belh'ten Merv'de bulunan yeni vali Asım b. Abdullah el-Hilâlî'nin üzerine yürüdü; bu sırada yolu üzerindeki Merv-Rûd'u ele geçirdi. Asım, halkın büyük bölümünün Haris'in yanında yer aldığını gördü; fakat Merv'i boşaltacağı ve Suriye birliklerini çağıracağı tehdidi üzerine yerel kuvvetler onun çevresinde toplandı. Hemen Aşağı Toharistan hükümdarları Haris'ten ayrıldı ve ordusu altı binden üç bine düştü. Bu yüzden Haris, Asım ile anlaşmaya varmak zorunda kaldı; fakat ertesi yılın başında yeniden isyan etti. Asım, yerine Esed b. Abdullah'ın atandığını ve görevi devralmak üzere yola çıktığını öğrenince Haris ile birlikte ona entrika çevirmeye başladı. Ancak plân işlemedi. Haris fidye almak için valiyi yakalayıp elinde tuttuğundan Esed buraya vardığında bütün Doğu Horasan'ın isyancıların elinde olduğunu ve Merv'in hem Doğu'dan hem de Güney'den tehdit edildiğini gördü. Haris'in ana kuvvetlerini kontrol altında tutabilmek için Abdurrahman b. Nuaym'ın komutasında bir birliği Merv-Rûd'a gönderdi; kendisi de Amül ve Zem'deki isyancıların üzerine yürüdü. İsyancılar Zem kalesine sığındılar; böylece bu bölgedeki isyancıları kontrol altına alan Esed, Belh'e ilerleyişini sürdürdü. Bu sırada Haris'in Abdurrahman'dan önce Belh'e doğru çekildiği, ardından Ceyhun'u geçerek Tirmiz'i kuşattığı görülmektedir. Aşağı Toharistan yeniden Haris'e bağlılığını arz etti. Diğer yandan Haris bu kez yalnızca Huttal ve Nesef hükümdarlarınca değil, aynı zamanda, sonraki gelişmelerden göründüğü kadarıyla, Toharistan Yabgusu tarafından da desteklendi. Hükümet birlikleri Haris'in ordusunun karşısında Ceyhun'u geçemediler. Fakat garnizon birliklerinin kendilerini layıkıyla savunabildiklerini fark edince Belh'e döndüler. Haris'in ise Huttal Hükümdarı ile arası açıldıktan sonra Toharistan'a çekildiği görülmektedir. Burada Tirmiz'deki Musa b. Hazim gibi davranarak Bedahşan'a emniyet içinde geri çekildi.

Haris'in isyanının nedenleri hakkında çok farklı tahminler yürütülmektedir. Her fırsatta aşırı dindar duygularla nitelenmesine rağmen van Vloten'in devlet yöneticileriyle taban tabana zıt olarak tanımladığı Haris'de çok dindar, zahid ve reformcu bir kişilik bulmak zordur.[95] Arapça tarih eserlerinde de kendisine önemli bir rol biçilmesine rağmen onun ya da az sayıdaki taraftarının Horasan'daki Emevî yönetiminin devrilmesi için çalışan kesimlerin liderleri olmaları bir yana, araçları olup olmadıkları bile sorgulanabilir. Tüm olaylarda onun gelip geçici taraftarlarına dayanmakta gösterdiği zayıflık, geçici başarılarından çok daha dikkate değerdir. Taberî'nin, Esed'in Soğd seferine ilişkin rivayetine giriş niteliğinde kaydettiği oldukça önemli bir haber de bunun bir kanıtıdır. Arap tarihçileri Horasan'daki savaşın Maveraünnehir'deki duruma etkisi hakkında yetersiz birkaç değerlendirmeden başka bir şey söylememektedir. (Göründüğü kadarıyla Taberî, 1890.6'ya dayanan) Wellhausen'ın "Cüneyd'in valiliğinin son yılında Maveraünnehir'de ilk kez, Haris siyah bayrak açtı." şeklindeki sonucu pek savunulabilir değildir. Özellikle Buhârâ yönetime bağlı kalırken Semerkant'ın Haris taraftarlarının eline geçtiği konusundaki varsayımı destekleyecek başka hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Aslında Esed'in seferinin Haris'e karşı yapılmadığı (Taberî, 1585. 6-16)'da aktarılan rivayetten olabildiğince açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

"Sonra Esed, Zem yolundan Semerkant'a doğru ilerledi. Zem'e vardığında Bâzker kalesinde bulunan Haris'in taraftarlarından el-Heysem eş-Şeybânî'ye bir elçi göndererek şöyle dedi: 'Siz kavminizin yaptığı kötü davranışları uygun görmediniz. Bu davranışların kadınlara zarar verilmesine de ... *müşriklerin Semerkant gibi yerleri ele geçirmesine* de onların yardımcı olmadığını öne sürüyorsunuz. Ben şimdi Semerkant'a gidiyorum. Allah'a yemin ediyorum ki, benden size hiçbir zarar gelmeyecektir. Sana ve beraberindekilere dostça ve onurlu bir şekilde dav-

[95] Van Vloten, a.g.e., 29 vdd.; Wellhausen, 289 vdd. (krş. 302 vd.) Gerdizî, Haris hakkında bir başka rivayet aktarmaktadır. Barthold, *Turkestan*, Texts, 1-2.

ranılacak, kusurlarınız ise bağışlanacaktır...' Bu yüzden affetmiş olması koşuluyla el-Heysem, Esed'e katılmak için kaleden çıktı. Esed onu bağışladı ve Semerkant üzerine birlikte yürüdüler. Esed onlara çift maaş verdi."

Bu yüzden seferin gayrimüslimlere karşı yapıldığı açıktır. Arapların bütün Soğd'u kaybettiği, Esed'in ordunun gıda gereksinimini Buhârâ'dan götürmeye ihtiyaç duymasından açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Esed şehri geri almayı başaramadı. Varagsar'da kanal savaklarını kapatmaktan başka bir şeye de kalkışmadı.

Belki de Esed'in Müslüman kadınların esir edilişine ilişkin rivayetinde imada bulunulmasa, Semerkant garnizonunun sonu böyle sessizce geçiştirilmektedir. Gûrek'in Semerkant'ı kendi birlikleriyle mi yoksa Türgişlerin yardımlarıyla mı geri aldığı konusuna gelince, arzusunu gerçekleştirmek için onun Horasan'daki anlaşmazlıklardan yararlandığında ve sonunda Arapları başkentinden çıkardığında pek şüphe yoktur. Kuteybe'nin Ceyhun'un ötesinde yaptığı fetihlerden Arapların elinde yalnızca Buhârâ, Çağaniyân ve muhtemelen Kiş kalmıştı. Soğdiyan elçilik heyetlerinin Çin'e gönderilme geleneğinin 731-740 yılları arasında terk edilmesi destekleyici bir ayrıntıdır:

(Türgişlerin hakimiyetinde olsa bile) artık bağımsızlık yeniden kazanılmış, Çin yardımına başvurmaya gerek kalmamıştı. Aynı dönemde hiçbir Arap elçilik heyetinin bulunmayışı da bu konuya olumsuz yönde bir kanıt teşkil etmektedir. Eğer Soğd'un hakimiyeti Araplarda olsaydı, Esed'in aslında önceden yaptığı gibi Çin sarayı ile ilişkilerini yeniden başlatacağı kesindi. Bu görüşe karşı Taberî, 1613.5'deki Hakan'ın öldürüldüğü sırada Semerkant'ı kuşatmak için bir ordu hazırlığı içinde olduğu yönündeki rivayet belirtilebilir. Fakat bu rivayet de doğal olarak güvenilir değildir. Çünkü 119/737 yılında Soğd Hükümdarı'nın Soğdiyan birlikleriyle Türgiş ordusu içinde yer alması ve iki yıl sonra Nasr b. Seyyâr'ın Semerkant'a sefer açması bu rivayetle çelişmektedir. Soğd böylece bir kez daha kısa süreli bir bağım-

sızlık dönemine sahip oldu. 737 ya da 738'de Gûrek öldü ve onun hükümdarlığı mirasçıları arasında paylaşıldı.

Semerkant'ta Gûrek'in yerine daha önce Kebuzân hükümdarı olan oğlu Tu-ho (Tarhûn ?) geçti. Diğer oğul Me-chu'o (Muhtar ?) zaten Maymurg hükümdarı idi. İştîhan hükümdarı 742'de Ko-lo-pu-lo idi. Bu şahsın Gûrek'in kardeşi Afarûn olması muhtemeldir.[96]

Esed, Haris'e karşı yapılan seferlerden sonraki yılı, 118/736, vilayetini yeniden düzenlemeye ayırdı. Bu düzenlemeler arasında, görevinin daha ilk yılında plânladığı bir önlem vardı ki bu, vilayet merkezinin Merv'den Belh'e taşınmasıydı.[97] Hiçbir Horasan valisi taşınma konusunda onun gibi düşünmediğinden dolayı bunun sebebi, ya Horasan ve Maveraünnehir'deki yeni durumda ya da Esed'in kişisel görüşünde aranmalıdır. Yeni durum konusunda açıklamalar bulmak zor değildir. Esed, görevine başlar başlamaz hem Aşağı Toharistan'da hem de nehrin karşı yakasında ciddî bir durumla karşı karşıya kalmıştı. O açıkçası güçlü bir dayanak noktası oluşturmak zorundaydı. Merv'deki garnizonun bağlılığından şüphe edilebilirdi. Fakat Belh'teki garnizon son derece güvenilir Suriye birliklerinden oluşmaktaydı.[98] Merv ayrıca, bu sırada yapılan askerî faaliyetlerin ana üssü olan Toharistan'a varmak için pek uygun değildi. Nîzek isyanında ve Haris'in son girişiminde olduğu gibi muhtemelen daha önemli bir yere sahip bulunan Belh, Doğu Horasan'da yayılan bütün huzursuzlukların merkeziydi. Belh, elinde olduğundan Kuteybe, Nîzek'e karşı çok kısa zamanda galip gelmişti. Esed'in benzer girişimleri Belh'te daha başlangıçta kontrol altına alabileceğini hissetmiş olması muhtemeldir. Diğer bazı değerlendirmeler de onu bu görüşü benimsemeye yöneltmiş olabilir. Belh geleneksel başkentti ve yukarıda gördüğümüz gibi Doğu Horasan'ın yerel

[96] Chavannes, *Documents*, 210, 136, 140; Barthold, *Arab. Quellen*, 21, not: 8.

[97] Taberî, 1490, 1591.18: Wellhausen, 292 ve 284 not: Barthold in *Zeitschrift fur Assyriologie*, XXVI, (1911), 261.

[98] Taberî, 1590.5. Bu Suriyeli topluluğun Belh'e yerleştiği zamana ilişkin herhangi bir kayıt görülmemektedir.

duyarlılığı bu şehir üzerinde yoğunlaşmıştı. Diğer yandan Merv ise Araplardan önce yabancıların yani Sasanîlerin başkenti olmuştu. Esed'in dihkanlarla kişisel dostluğu yönetim merkezinin ulusal hayatın merkezine taşınmasından, varlığı anlaşılan manevî etkiyi algılamasını sağlamış olabilir. Şehrin yeniden yapılanmasının Araplar tarafından değil de eski kutsal yerin mirasçısı durumundaki ruhanî lider Bermek'in gözetiminde kendi halkı tarafından gerçekleştirilmesi daha etkili olacaktır. Her şeye rağmen bambaşka tarzda Belh'in yeniden yapılanması oldukça anlamlı bir olaydı. Bu gerçekleştirilir gerçekleştirilmez Merv'in yıldızını söndüremediyse de Belh büyüklük ve önem bakımından kısa zamanda ona denk hale geldi. Yeni şehir inşa edilirken büyük bölümü Cudey' el-Kirmânî'nin komutasında bulunan ordu, Toharistan seferiyle meşgul oldu. Cudey', Haris taraftarlarına karşı bazı başarılar kazandı, hatta onların Bedehşan'daki bazı kalelerini ele geçirdi. Bu arada bizzat vali tarafından da bir kısım akınlar yapıldı, fakat pek bir başarı elde edilemedi.

Esed, kısmen Haris'e verilen desteğin intikamını almak, kısmen de muhtemelen eski bir hıncını çıkarmak için Huttal'a karşı oldukça şiddetli bir sefer plânladı. Bu seferin yapılış tarihinin belirlenmesi bazı zorluklar arz etmektedir. Taberî aynı kaynaktan 119/737 yılında Huttal'a iki sefer yapıldığını nakleder. Fakat bunlardan ilkinin yılın sonuna doğru (Ramazan/Eylül ayında) olduğunda şüphe yoktur. Wellhausen doğruluğu tartışma götürmeyen Nasr b. Seyyar'ın atanma tarihinden geri doğru hesaplayarak bu seferin 118 yılında yapıldığına işaret edip bu zorluğu aşmaktadır. Çin kayıtlarında Su-Lu'nun öldürüldüğü tarih olarak gösterilen 738 yılı[99] ile Taberî'nin Harîstân savaşının yapıldığı tarih olarak gösterdiği 737 yılı Aralık ayı tamamen uyuşmasaydı, Wellhausen'ın hesaplama yöntemi açıkça bir çözüm kabul edilebilirdi. Ayrıca Esed'in ikinci seferde bulunuşu, Mihrican bayramının "biraz efsanevî" rivayetiyle yakından ilişkilidir. Bu yüzden söz konusu seferin 120/738 yılında yapılmış gösterilmesi ve bizzat katılmamakla birlikte Esed tarafından düzenlenmiş

[99] Wieger, 1643; Chavannes, *Documents*, 284 vd.

sayılması için bir nedenin bulunduğu görülmektedir. İyi ki, Taberî, Huttal'daki mevcut duruma ilişkin kısa bir bilgiye de yer vermiştir. Çince yazılışı Lo-kin-tsie'den hareketle adı el-Hanaş olarak okunması gereken es-Sebel'in veliahtı[100] muhtemelen kabile huzursuzluklarından dolayı Çin'e kaçmıştı. es-Sebel ölüm döşeğindeyken el-Hanaş dönünceye kadar ülkesini yönetmesi için İbnü's-Sâicî'yi vekil tayin etti. Zaman bir sefer düzenlemek için şüphesiz çok uygundu ve Esed başlangıçta önüne çıkan her şeyi ele geçirdi. Bununla birlikte İbnü's-Sâicî vekilliğinin ilk zamanlarında başkenti Nevâkes'te (Çu üzerinde) bulunan Su-Lu'dan yardım istemişti. Soğdiyanlı mültecilerin de içinde bulunduğu küçük bir atlı kuvvetiyle Hakan, yalnızca vekil tarafından kendisinin yaklaştığı konusunda uyarılan ve apar topar çekilmekte olan Esed'i bulmak için, Çu üzerinde bulunan Tokmak yakınındaki Sûyâb'tan on yedi günde Huttal'a vardı. Vekil iki tarafı karşı karşıya getirmeye çalışıyordu. Ordunun ağırlıklarını taşıyan nakliye kolu Çağaniyânlı yerli birliklerin ve Arapların korumasında İbrahim b. Asım komutasında önden gönderilmişti. Fakat ordunun esas kuvveti nehri geçerken Türkler tarafından önü kesilip ağır kayba uğratıldı. Düşmanla arasında nehir bulunan Esed, kendini güvende hissederek İbrahim'e durup siper kazmasını emretti. Ancak, Türkler nehri geçmeyi başardı. Ordugahına yapılan başarısız saldırıdan sonra Esed'in birlikleri ganimetleri koruyamayacak kadar yorgun düştüklerinden, onların aceleyle en değerlilerini ele geçirdiler. Hakan, kendisi önden saldırırken arkadan da Çağaniyân birliklerini vurmak için gizlice bir birlik göndererek İbrahim'in ordugahına girmeye çalıştı. İbrahim'e bağlılığını sürdüren Çağan Hudâ, kuvvetlerinin büyük bölümüyle bizzat saldırdı. Fakat garnizonun geri kalanı Esed'in zamanında yetişmesiyle kurtuldu. Asıl rivayete göre Araplar başka bir ciddî çatışmaya girmeksizin Belh'e kadar çekilebildi. Taberî'nin naklettiği başka bir rivayet, Esed'in ordugahına Türgişler tarafından yapılan başarısız saldırının "Nakliye Kolu Savaşı"nın ertesi sabahı yapıldığını belirtmekte; bu da Ramazan

[100] Chavannes, *Documents*, 168.

Bayramı'na denk gelmektedir. (1 Ekim 737). Arapların çekilmesi üzerine Hakan, o günün haklı gururuyla başkentine dönmek yerine Toharistan'da kaldı.

Toharistan'da Haris, Hakan'a katıldı. Arap birlikleri hazır dağılmış iken şüphesiz yerli hükümdarların Esed'e karşı yeniden destek verecekleri beklentisiyle o, Hakan'a Aşağı Toharistan'a bir kış seferi düzenlemesini önerdi. Vali, ordusunu kış mevsimi iyice girinceye kadar Belh'te tuttu. Bu sırada Hakan ise Soğd'daki ve Toharistan'a bağlı bölgelerdeki kuvvetlere kendisine katılmaları için emir verdi. Bu askerî seferde Hakan'ın yanında yer alan birlikler hakkında Taberî'nin yaptığı açıklama, Maveraünnehir ve Ceyhun havzasında Arap hakimiyetinin nasıl bütünüyle Türklerin eline geçtiğini çok açık bir şekilde göstermektedir. Rivayete göre, bu seferde Hakan'ın kendi Türk birlikleri ve Haris ile taraftarlarının yanı sıra Soğd Hükümdarı Yabgu, Uşrusana Hükümdarı, Şaş ve Huttal yöneticileri de vardı. Bütün bu hükümdarları mevcut gösteren isim listesi oldukça açık ve kuşkusuz bir şekilde abartılıdır. (Aslında bu rivayetin başka kısımlarında söz konusu durum tekzip edilmiştir.) Fakat hepsi değilse de bazı hükümdarlıkların kuvvetlerinin bu mücadeleye katılmış olduklarından pek şüphe edilemez. Sayıları otuz bine varan yardımcı kuvvetleriyle Türgişlerin Cezze'de oldukları haberi, 9 Zilhicce (7 Aralık) akşamı Belh'e ulaştı. Esed işaret ateşi yakılmasını emretti; Belh'teki Suriye garnizonu ve bölgeden toplayabildiği diğer birliklerle onlara karşı ilerledi. Hulm Valisi, şehre saldırısı geri püskürtülen Hakan'ın Belh civarındaki Pîrûz Nahşîr'e doğru yürüdüğü hakkında ikinci bir rapor gönderdi. Düşman bu noktadan Belh'e uğramaksızın Cüzcan'a hareket edip şehir merkezini ele geçirdi.[101] Hakan ilerleyişini sürdürmek yerine burada durdu ve her yöne atlı akıncı birlikleri gönderdi. Hakan'ın bu hareketi, seferin temel amacının Merv'i ele geçirmek değil, Aşağı Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırmak ol-

[101] Taberî, 1608.17'de Cüzcan, Şubûrkân'dan ayrıldığından dolayı buranın Ya'kûbî'nin coğrafyasında sayfa 287'de belirtilen Kundurm ya da Kurzumân kasabası olması muhtemeldir.

duğu konusunda kuşku bırakmamaktadır. Ne var ki, Haris'in beklentilerinin tersine Cüzcan Hükümdarı Araplara katılıp Sidre ve Harîstân yoluyla Şubûrkân'a doğru yürüdü. Taberî'deki birbirine ters düşen rivayetlerden Esed'in, kuvvetlerinin sayısı yalnızca dört bin kadar olduğu bir anda Harîstân (ya da Sân) çevresinde Hakan'a ansızın bir saldırıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu baskını korkunç bir mücadele takip etti. Bu savaş Cüzcan Hükümdarı'nın girişimi üzerine Hakan'a arkadan saldırılmasıyla Arapların lehine sonuçlandı. Taberî bu savaşı bütün muhalif kuvvetlerin katıldığı amansız bir mücadele olarak tanımlar ve savaşçıların bir listesini kaydeder. Fakat otuz bin kişiden, Hakan ile birlikte yalnızca dört bini savaşa katıldı. Taberî'nin listesi ilgisiz olduğu açık ve tüm rivayet üzerinde değişiklikler yapıldığına ilişkin belirtiler taşır. Müslümanlar parlak bir zafer kazandılar: Bu kargaşalıktan güçbela kurtulan Hakan ile Haris, Esed tarafından Cezze'ye kadar yakın takibe alındı fakat çıkan yağmur ve kar fırtınası onu daha öteye takipten alıkoydu. Böylece onlar Toharistan'daki Yabgu'ya akıncı birliklerinden daha mutluluk verici şekilde ulaşabildiler. Bu birliklerin geri çekilirken el-Kirmânî'nin alarm halinde oluşu nedeniyle yolları kesildi ve bunlardan yalnızca bir Soğdiyan birliği sağ salim kurtulabildi.

Arap hakimiyetinin kaderi yalnızca Maveraünnehir'de değil, belki de Horasan'da bile en azından yakın bir gelecek için Harîstân'daki bu küçük çatışmaya bağlı kaldı. Aşağı Toharistan hükümdarları başlangıçta Esed'in yanında savaşmalarına rağmen, Su-Lu'nun kazanacağı bir zaferin onları Haris'in ve Türklerin tarafına çevireceğinden ve böylece sadece Ceyhun şehirlerince desteklenen Belh'teki bir üssün avantajıyla saldırılarını sürdürebileceklerinden pek kuşku duyulamaz. Araplar böyle bir tehlikeden yalnızca Esed'in kararlılığı ve Belh'i merkez edinme konusunda verdiği doğru kararı sayesinde kurtuldu. Gelişmeleri öğrendiğinde Halife Hişam'ın duyduklarına inanamayışıyla ilgili rivayet, bu konuda ne denli ciddî bir tepkinin gösterildiğini ve Hakan'ın adının ne ölçüde bir felaket habercisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Harîstân, Arapların yalnızca Orta As-

ya'daki kaderinin dönüm noktası olmayıp, aynı zamanda Su-Lu'nun kişisel saygınlığına bağlı bulunan Türgiş iktidarının da yıkılış sinyallerini verdi. Toharistan ve Maveraünnehir hükümdarları, Nevâkes'e dönerken Su-Lu'ya saygı göstermeyi uygun buldular; fakat Çinlilerce onun ülkesinde uzun süredir gizlice kışkırtılan bölücülük etkisini gösterdi. Su-Lu, Baga Tarkan (Kûrsûl) tarafından öldürüldü ve Hükümdarlık parçalandı. "Türkler dağıldılar ve birbirlerine saldırmaya başladılar." Hanlığa öldürücü darbe ise, el-İşkend ile Şaş ve Ferganalı gönüllülerin yardımıyla Çinlilerce desteklenen Kûrsûl grubu tarafından indirildi.[102] [103] Türgiş Hükümdarlığı'nın çöküşüyle Batı As-

---

[102] Taberî, 1613; Chavannes, *Documents*, 83 vd., 122 not. 1612.16'da Yabgu'ya verilen Karlukî sıfatına gelince, bu konuda en ikna edici açıklama Marquart'ın Hist.Glossen adlı eserinin 183 vd. sayfasında yapılmış olandır.

[103] Çin yıllıklarında Kiş Hükümdarı Se-kin-t'i'nin Türgişlerle işbirliği yaptığından sık sık bahsedilmesi, ilginç bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Bu hükümdarın Arap kayıtlarında Nesef yöneticisi el-İşkend olduğunda şüphe yoktur. Bu, İran dilinde ve kişisel bir isimdir, hanedan unvanı değildir. (Bkz. Justi, *Iranisches Namenbuch.*) el-İşkend ilk kez Geçit Savaşı hakkındaki rivayette yer almaktadır. (Taberî, 1542.8) Hem Kiş hem de Nesef Arapların elinde olmasına karşın bu savaşta o, Hakan'ın tarafında bir atlı birliğinin komutanı olarak görülmektedir. (1545.1) Onun komuta ettiği kuvvetler, bu yüzden olağan yerli birlikler değildi. Haris, Tirmiz kuşatması sırasında el-İşkend'den takviye kuvvet aldıysa da bu kuvvetin yapısı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. "Nakliye Kolu Savaşı"ndan önce Esed'e düzenlenen saldırıda, yine onun Hakan ve Soğdiyanlarla birlikte hareket ettiği belirtilmektedir. (1597.17-18.) Burada Nesâ İspehbezi okunması muhtemelen rivayetteki bir yanlışlıktır. Kiş ve Nesefli yerli birliklerin burada bulunması da söz konusu olamaz. Çin kayıtlarında Se-kin-t'i'nin yalnızca bir Türk birliğinin ya da Şaş ve Ferganalılardan oluşturulmuş birliğini değil bilakis bağımsız bir kuvvetin komutanı olduğu gözükmektedir. En mantıklı olanı el-İşkend'in Soğdiyanalı mülteciler birliğinin komutanı olduğu sonucudur. Bu, söz konusu kişinin Çin kayıtlarında zaman zaman "Savaşçılar Hükümdarı" şeklinde nitelenmesinin sebebini açıklamaktadır. (Chavannes, *Documents*, 147, not: 1 ve 313.) Ünvanın türetildiği asıl terim (Çâker)in Arapça tarihlerde bu konuyla bağlantılı olarak kullanıldığı görülmemektedir. Taberî, 1614.2'deki anlamsız "rezâbin el-Kissî"nin yerine "rezm"den türetilen bir ismin okunması gerektiği muhtemeldir. 1609.15'de Soğdiyanlarla birlikte Bâbiyeli bir kuvvetten söz edilmektedir. Bu isim her ne kadar bilinmiyorsa da Soğd ile bağlantılı bazı kuvvetlere işaret edebilir. Wellhausen'ın Soğdiyanların ve Bâbiye'nin, Haris b. Süreyc'in kişisel taraftarlarından bir grup olduğu yönünde vardığı sonuç, metindeki ifadeyi aşırı zorlama gibi gözükmektedir: (حمل الحارث و من معه من اهل الصغد و البابية) Diğer yandan el-İşkend, Haris'in işbirlikçisi olarak göründüğünden dolayı isyan ettiği dönemde Haris ile Soğdiyanlar (ve bu yüzden Türkler) arasında bir anlaşmanın bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Semerkant'ın Araplardan geri alınmasında Soğdiyan birliklerinin yardım etmiş olması muhtemeldir.

ya'daki son büyük Türk birliği de iki yüzyılı aşkın bir süre etkinliğini yitirdi. Harîstân savaşı Müslüman medeniyetinin Soğdiyana'da üstünlük kurmasına yol açtı. Fakat bozkırlardan kaynaklanan tüm tehlike ortadan kaldırılıncaya kadar orada tam bir gelişme zenginliği sağlanamadı. Bu güvenlik Arapların değil, Çinlilerin diplomasisi sayesinde gerçekleşti. Bu diplomasi Orta Asya'ya Müslüman etkisi karşısındaki en büyük dış engeli ortadan kaldırarak kendisini Araplarla karşı karşıya getirdi. Ancak ilk görevi Maveraünnehir'de kaybettiği otoriteyi yeniden sağlamak olan Arap hükümetince bu, ilk anda pek gerçekleştirilemedi.

V. MAVERAÜNNEHİR'İN YENİDEN FETHİ

Türgiş iktidarının yıkılışıyla ortaya çıkan tepki Maveraünnehir'de başlangıçta Çin'e verilen önemin artmasına yol açtı. Hükümdarlar Türgiş boyunduruğunun sonuç itibariyle Arapların-kinden daha az yaralayıcı olmadığı kanaatine varmıştı.[104] Ülke Arapların hakim bulundukları dönemde olduğu gibi sürekli akınlarla yıkılmış ve yoksullaşmıştı. Şehirlerin zenginlik kaynağının tümü durumundaki kârlı yerel ve transit ticaret bütünüyle durmadıysa da, önemsiz oranlara düşmüş olmalı. Hangi sınıfa ait olursa olsun bütün halk bu yüzden artık savaştan usanmış ve yalnızca onurlu bir barış için can atmaktaydı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Çin'den bir beklenti içine girmek boşunaydı. Birkaç hükümdara tumturaklı unvanlar verilmesi, onlara ne rahat bir ortam ne de yardım sağladı. Son bir fırsat vardı ki, o da akıllıca bir siyasetle bütün ülkeyi savaşsız şekilde Araplara teslim etmekti. Nitekim iki yıldır mevcut durumun Huttal'a yapılan bir sefer dışında büyük ölçüde varlığını sürdürdüğü görüldü. Bu seferin de Bâmiyanlı bir gaspçıya karşı yönetici sınıfa yardım bahanesiyle yapılmış olması muhtemeldir. Her şeye rağmen yönetim, kaybolan saygınlığını yeniden kazanma yolunda bir adım

[104] Krş. Taberî, 1594.14, 1613.3; Chavannes, *Documents*, 142.

attı. Bunda Haris'e ve Türgişlere karşı kazanılan zaferden çok Esed'in dihkanlarla özel ilişkisinin etkisi oldu. Yukarıda gördüğümüz gibi, Esed yönetim merkezini yabancıların başkenti Merv'den Toharistanlıların millî yaşantısının merkezi Belh'e taşıyarak onların millî duygularını okşamıştı. Valiliğinin ilk zamanlarında olduğu Aşağı Toharistan ve Eftalit topraklarındaki etkin kesimlerin büyük bölümünü yanına çekebildi ve aslında Türklerle mücadelesinde büyük ölçüde bu sayede başarılı oldu. Bunun en çarpıcı belgesi söz konusu dönemde dihkanların İslâm'ı kabul etmesiydi. Sınırlı güce sahip liderlerden Sâmân Hudâ ve muhtemelen Bermek de bu dihkanlar arasında yer almaktaydı. Esed böylece gerçek bir uzlaşmanın temellerini attı. Narşahî'nin eseri, sonraki nesillerin Esed'in adını ne denli saygıyla andıklarını yeterince ispatlamaktadır. Bu eser yalnızca yönetici kesimleri içerirken, bu dönemdeki bağımsız Soğd dihkanlarına yer vermemesi dolayısıyla şüphesiz doğal olarak eksiktir.

Esed 120/738 yılı başında öldü ve aradan birkaç ay geçtikten sonra Halife Hişam valilik görevini Nasr b. Seyyâr'a verdi. Yerli halk için bundan daha uygun bir seçenek olamazdı. Nasr son otuz yıldır süren iç ve dış çatışmalarda saygınlık ve şöhretini koruyabilmiş birkaç kişiden biriydi. Küçük ve hemen hemen tarafsız Kinâne kabilesinden olan Nasr'ın durumu, Kuteybe'ninkine oldukça benzemekteydi. Her ikisi de kendi kabilelerinden çok, güçlü bir amirin desteğine bağımlıydı. Bu yüzden Kays kabilesine ilgi duymakla birlikte çılgınca bir taraftarlıkları yoktu. Buna rağmen Kuteybe'nin aksine Nasr, otuz yıllık aktif liderlik döneminin ardından hiç bir Arap valisinin başaramadığı ölçüde Horasan, Maveraünnehir ve Orta Asya'daki durumu kavramıştı. Söz konusu bölgeyi yalnızca kuvvet kullanarak elde tutma çabasının boşuna ve böyle bir işe girişmenin de aynı ölçüde anlamsız olduğunu fark etmişti. Bu yüzden Hişam'ın desteğini alırken Maveraünnehir'de Arap hakimiyetinin yeniden kurulması için çalıştı. Nehrin ötesindeki kuvvetlerin komutanlığına, babası Kuteybe b. Müslim'in kabiliyetine büyük ölçüde sahip olan Katan b. Kuteybe'nin atanması, ciddî bir şekilde saldırı ağırlıklı bir po-

litikanın izleneceğini gösterdi. Bu atama Wellhausen'ın dediği gibi Semerkant'a değil, "Soğd'un ötesine", Buhârâ ve muhtemelen Kiş'teki garnizonlara yapıldı. Katan b. Kuteybe başlangıçta söz konusu çevre bölgelerin korunmasından sorumluydu. Bu yüzden bizzat Vali görünürde Demir Kapı çevresindeki ve muhtemelen Şûman'daki bir kısım isyancıları cezalandırmak amacıyla dar kapsamlı bir sefer düzenledi. Böylece yönetimin otoritesini ispatlayan Nasr, Merv'e döndü ve sonunda hem mevâlî hem de diğer yerli halkı hoşnut edecek nitelikte vergi ve genel af koşullarını sıralayan ünlü hutbe (konuşma) metnini dağıttı.[105] Sonuç onun tahmin ettiği gibi oldu. Nasr Semerkant'taki Arap garnizonunu ve yönetimini yeniden oluşturmak için ordusuyla Soğd'a ilerlediği zaman, tahmin edebildiğimiz kadarıyla, Maveraünnehir hükümdarları ve halkı direniş göstermeksizin teslim oldular.

Bu seferin yapıldığı yıl, büyük olasılıkla 121/739 olarak tarihlenebilir. Bundan bir ya da iki yıl sonra Nasr, Şaş'a bir saldırıda bulunmak için kuvvetlerini topladı. Bunlar arasında Maveraünnehir'den toplanmış askerler de yer aldı. Wellhausen, ilk iki seferi üçüncüsünün yalnızca aşamaları olarak değerlendirmektedir. Fakat Şaş seferi pek 122/740 yılından önce yapılmış olamaz. Çünkü Şaş ve Fergana orduları 739 yılında Türgişlerle savaşmıştı ve tartışılması için bir neden bulunmayan Narşahî'nin rivayetine göre[106] Tuğşâde, iktidarının otuz ikinci yılında öldürülmüştü. Bu tarih ay yılı olarak hesaplandığında 122 (91-122)'ye, güneş yılı olarak ise 123 (710-741)'e denk gelmektedir. 741'de Şaş'tan gelen bir heyetle ilgili Çin kaydı da bunu onaylamaktadır. Bu kayıtta "Türkler Çin'e bağlı olduklarından dolayı Hükümdarlıkların başındaki tek bela Araplardır." şeklinde şikayette bulunulmaktadır.[107] 123 yılı aynı zamanda Soğdiyanların dö-

[105] Bu önlemin ayrıntıları Wellhausen, *Das Arabische Reich*, 297 vdd.'de ve van Vloten ise *Domination Arabe*, 71 vd.'de değerlendirmektedir. Taberî'nin 1689.5'de onları özellikle "barış şartları" olarak nitelendirdiğini göz önünde bulundurunuz.

[106] Narşahî, 8.19.

[107] Chavannes, *Documents*, 142.

nüşü ile ilgili verilen tarihtir.[108] Aradaki yıl ya da yılların hiç sefer yapılmaksızın geçmiş olması, son derece ihtimal dışıdır. En mantıklısı, onların Soğd'un yatıştırılmasıyla uğraşmış oldukları varsayımıdır. Sefer kuvveti, Uşrusana'dan geçerek doğuya ilerledi; buranın hükümdarı her zamanki gibi galip ordunun komutanına, geçişi sırasında bağlılığını bildirdi. Fakat Nasr, Seyhun nehrine vardığında karşıya geçişinin Haris b. Süreyc ve bazı Türk birlikleriyle birlikte hareket eden Şaş ordusu tarafından engellendiğini gördü. Nasr'ın, düşmanın merkez kuvvetiyle savaşa giremediği, fakat hükümdarıyla bir antlaşma yaptığı görülmektedir. Bu antlaşmaya göre Hükümdar, topraklarında bir Arap valinin bulunmasına ve Haris'i sınırdışı etmeye razı oldu. Nitekim bunun üzerine Haris, Fârâb'a sürgün edildi. Sonraki rivayet, Hakan'dan daha az yaman olmayan Türgiş lideri Kûrsûl'un Nasr tarafından yakalanıp idam edildiğine itibarla, Arapların başarılarını her zamanki gibi büyültmektedir. Bu rivayet, eğer bir temele sahipse, muhtemelen Taberî'nin aktardığı bir Türk lideri olan el-Ahram'ın yakalanmasına ilişkin rivayetin efsanevî tarzda genişletilmiş versiyonudur. Bu olayda Kûrsûl'un Türgişlerin başında bulunmuş olması imkansız değildir. Fakat Kûrsûl'un Baga Tarkan şeklinde adlandırılan kişi olduğu doğru ise, onun 126/744 yılında Çinlilerce idam edildiğini biliyoruz.[109] Haris'in sürgün edilmesi belki de yapılan bu seferin esas amacıydı. Buna karşın Araplar geri dönmeden önce Fergana'ya girdiler ve hükümdarını Kuba'ya kadar takip edip antlaşma yapmaya zorladılar. Görüşmeler Cürcan hükümdarlarından Süleyman b. Sul ile Vâlide Sultan arasında yürütüldü. Fergana'nın bu ele geçirilişi üç (ya da dört) farklı rivayetle nakledilmektedir. Bunlardan bir ikisi muhtemelen Taberî'nin daha sonra aktardığı ikinci sefere işaret etmektedir. Nasr aynı yıl Şaş seferinden dönerken Semerkant'ta Buhar Hudâ Tuğşâde ve iki dihkan ile karşılaştı. Bu önde gelen kişiler, Hükümdar hakkında şikayette bulundular. Fakat Nasr onların şikayetlerini dikkate almamış göründüğünden dola-

[108] Taberî, 1717 vd.

[109] Chavannes, *Documents*, 286.

yı, hem Buhar Hudâ'yı hem de Arap Buhârâ Valisi Vâsıl b. Amr'ı öldürme girişiminde bulundular. Buhar Hudâ öldürücü bir yara aldı ve onun yerine, bir saygı göstergesi olarak bölgeyi fetheden Arap Vali'nin adını alan, oğlu Kuteybe hükümdarlık makamına geçti. Olay, saldırıyı açıklama iddiasını taşıyan bazı ilave ayrıntılarla Narşahî tarafından da aktarılmaktadır. Fakat iki rivayet farklı dillerde kaydedilmiş olmalarına karşın ifade bakımından oldukça benzerlik göstermektedir. Van Vloten'in ileri sürdüğü gibi,[110] Taberî'nin rivayetinden kasıtlı olarak aşağılayıcı ifadelerin çıkarılmış olmasından öte, Fars rivayet metninin düzeltilmiş olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Fergana'ya yapılmış olması muhtemel ikinci seferden başka Nasr'ın Maveraünnehir'e sefer düzenlediğine ilişkin hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Yalnızca Belâzurî'nin (Ebû Ubeyde'den) aktardığı Uşrusana'ya yapılan başarısız bir saldırı hakkındaki rivayet, ayrı bir sefere işaret etmektedir. Böyle bir sefer ihtimal dışıdır ve ilgili rivayet Taberî'de verilen bilgilerle ters düşmektedir. Bununla birlikte Uşrusana yaklaşık bir yüzyıl boyunca gerçek anlamda hiç ele geçirilmedi. Daha önce Esed tarafından geri alınamamışsa da, Toharistan kendi isteğiyle ona boyun eğmiş olabilir. Türgişlerin yenilgiye uğramasından ve Haris'in kaçışından itibaren Toharistan, Araplar için bir tehdit oluşturmadı. Bu nedenle Nasr, valilik görevine başlayınca yönetim merkezini yeniden Merv'e taşıdı.

Vali ülkeyi yeniden kalkındırmaya ve kendilerine bağlı halkla ortak politikalar geliştirmeye dikkatini çevirdi. Nasr, Maveraünnehir'de hükümetin son çare olarak orta direk halkların ve çiftçilerin desteğine ihtiyacı bulunduğunu anlayan ilk Arap yöneticisidir. Bu kesimlerin her ikisi de, yüzyıllar boyunca devam eden bir ticaret geleneğine sahip Maveraünnehir'de belki İmparotorluğun diğer yerlerinden daha büyük siyasî önem taşımaktaydı. Sonraki yıllarda Tahiroğullarının ve Sâmânoğullarının ha-

110 Van Vloten, a.g.e., 20. Örnek olarak krş. Taberî, 1694.1 ile Narşahî, 60.3-5.

kimiyet kurması da aynı tarzda gerçekleşti.[111] Nasr böylece Esed b. Abdullah'ın başlattığı işi yalnızca tamamlamakla kalmayıp aynı zamanda sağlam temeller üzerine yerleştirdi. Semerkant'ın geri alınışından kısa bir süre sonra Nasr, Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyetin ardından 126/744 yılında çok daha geniş tabanlı bir heyet yollandı. Ticaret ilişkilerini, olabilecek en güzel tarzda düzenlemekle görevlendirildiği açık olan bu heyette Araplara Soğdiyanlı ve Toharistanlı elçilerin yanı sıra Zâbulistan, Şaş ve Türgiş elçileri de eşlik etti. 745 ve 747 yıllarında başka iki Arap elçilik heyeti daha kayıtlarda yer almaktadır. Maveraünnehir halklarının yeniden gönlünü almada, Nasr b. Seyyar'ın, yönetimindeki adaletinden çok onun kişisel etkisi ve dürüstlüğünün rol oynadığından kuşku duyulamaz. Türgiş birliğinin dağılmasından sonra çaresiz kalan Soğdiyan mültecileri bile dönme konusunda uzlaştıkları şartlara uyacağı konusunda Nasr'a güvendi. Nasr'ın verdiği ayrıcalıklar aşırı tepkilere yol açmasına karşın aldatılmadılar. Bizzat Halife sırf barış ortamının yeniden kurulması uğruna bu ayrıcalıkları onayladı.

Bununla birlikte hükümdarların, Maveraünnehir'in barış ortamına kavuşmasına hizmet eden başarıdan memnun kalmamaları şaşırtıcı değildir. Halk çok hızlı bir şekilde "Araplaşıyor" ve sonuçta onların otoriteleri tehlikeye düşüyordu. Hükümdarlar hâlâ bağımsızlıklarını yeniden kazanacakları konusunda, özellikle Nasr'ın konumunun sarsıldığı Hişam'ın ölümünden sonra umutluydu. Bu yüzden 745 yılında "küçük bir sınır olarak" İştîhan'ın ilhak edilmesini istemek için buradan gönderilen heyet gibi Çin'e arasıra heyetler gönderildiğini öğreniyoruz. Haris b. Süreyc'in Türklerin yeniden yönetime karşı saldırıya geçmesini sağlayabileceği için onu affetmek gereği hissetmiş olmasından,[112] Vali'nin bu gizli eğilimin farkında olduğuna hükmedilebilir. Fakat halkın tümü Nasr'ın yanında yer aldı. Telkin ettiği saygı, hatta sevgi son karışıklık yıllarında bütün Maveraünnehir'in ona bağlı kalmasını sağladı. Maveraünnehir'deki hiçbir

[111] Barthold, *Turkestan*, 219.
[112] Taberî, 1867.

şehrin Horasan'da ortaya çıkan isyan hareketlerinden yararlanarak desteklerini çekmemelerinden, Ebû Müslim'in adamlarının Âmül, Buhârâ ve Harizm'deki Arap kolonilerinden öteye geçememelerinden, Belh'in vefalı garnizonunun Çağaniyân ve Toharistan'da önce destek ve ardından sığınak bulmasından daha güzel bir takdir belirtisi olamaz. Taberî'nin, rivayetlerini kaydettiği çeşitli kaynaklar bu olaylarda birbirleriyle bütünüyle uzlaşmakta ve böylece de Dîneverî'nin aktardığı şu abartılı rivayeti (s.359 vd.) çürütmektedirler: "Ebû Müslim, temsilcilerini (duât) Horasan'ın her yerine gönderdi. Herat, Bûşenc, Merv-Rûd, Tâlekân, Merv, Nesâ, Ebîverd, Tus, Nîsâbûr, Serahs, Belh, Çağaniyân, Toharistan, Huttalan, Kiş ve Nesef toplu olarak Ebû Müslim'e katıldılar." Dîneverî'nin bizzat kendisi hemen ardından, Semerkant'ın Ebû Müslim'e ancak Nasr'ın ölümünden sonra katıldığını ifade etmektedir. Aslında Ebû Müslim asıl gücünü Aşağı Toharistan ve Merv-Rûd'un çevresindeki hükümdarlıklardan alıyordu. Bûşenc Hükümdarı ve Halid b. Bermek'in de içinde bulunduğu bu hükümdarlar ona desteklerini ilan ettiler. Fakat burada bile halk katı bir yönetim karşıtlığı yapmadılar. "Nasr b. Seyyar'a Merv-Rûd, Belh ve (Aşağı) Toharistan'dan yardımcı kuvvetlerin gelmesini engellemek için" (Merv'in güneyinde) Cîrenc'te bir ordunun konuşlandığı rivayet edilmektedir. Herat silah gücüyle Ebû Müslim'in eline geçti. Belh'teki Mudarlı topluluğun yanı sıra Suriye garnizonu da Aşağı ve Yukarı Toharistan hükümdarlarınca desteklendiler ve Tirmiz'deki kalelerinden hareketle şehri iki kez geri aldılar. Ebû Müslim'in İranlıları yanına çekme çabaları, bir çatışmada esir aldığı üç yüz Harizmliye iyi davranıp onları serbest bıraktığına ilişkin bir örnek olayla[113]

[113] Taberî, 1956, 1966.10, 1997 vdd. (Bu metin parçası maalesef eksik olup editör tarafından İbnü'l-Esîr'den ek yapılmıştır.), 1970.9. Nasr'ın şöhreti aynı zamanda, adı çevresinde gelişmiş olan bir rivayet zinciriyle de kanıtlanmaktadır. Bu şöhret Taberî'de pek dikkat çekmeyen bazı metinlerde de görülmektedir. Maalesef bunlar arasında Medâinî'nin kaynaklarından bir alıntı bulunmamaktadır. "*Fihrist*" adlı esere (103.12) göre Medâinî, Esed b. Abdullah ve Nasr b.Seyyar'ın yönetimleri üzerine birer kitap yazdı. Bu durum söz konusu valilerin Horasan tarihinde özel bir öneme sahip bulunduğunu onaylamaktadır. Muhtemelen Esed dihkanlar tarafından, Nasr ise halk tarafından çok sevilmekteydi.

ortaya konulmaktadır.

İranlıların Ebû Müslim'e büyük ilgi gösterdiği hakkındaki rivayet, yalnızca onun başarı kazandığı dönemden sonrası için doğrudur. En güvenilir kaynaklarımızda sık sık tasvir edildiği gibi toplu bir hareketle ilgili bir ipucu bulunmamaktadır. Başlangıçta Ebû Müslim taraftarları diğerlerine göre oldukça azdı. Öyle ki, Araplar ayaklanmanın başında Nasr'a destek vermekte daha istekli olsalardı, onları hızlı bir şekilde, Haris b. Süreyc'in taraftarları gibi, daha ilk çatışmada ortadan kaldıracakları kesindi. "Hiçbir şey başarının geldiği gibi ardından gelmez." Ebû Müslim, çok büyük bir zafer kazanır kazanmaz ve İranlıların yardımını alır almaz, Doğu Horasanlı halk arasında kahraman bir şahsiyet haline geldi. Bu efsane yavaş yavaş Maveraünnehir'de etkisini gösterdi. Bununla birlikte 130/748'de bütün Doğu Horasan Ebû Müslim'in eline geçip, Nasr otoritesini tamamen kaybedince onun Maveraünnehir'deki valilerinin yerini gözle görülür bir huzursuzluk çıkmaksızın Ebû Müslim'in adamları aldı. Fakat Çin'e giden heyetlerin sayısının yeniden artması gizliden gizliye bir karışıklığın da sürdüğünü göstermektedir. Şaş zaten bağlılığını bozmuş; Soğdiyan hükümdarları ise son birkaç yılda yaşanan sessizliğe rağmen bağımsızlıklarını yeniden kazanma umutlarını hiç yitirmemişlerdi. Ancak her zamanki gibi ilk isyan yerli hükümdarlar tarafından değil, 133/750-751 yılında Şerîk b. Şeyh'in komutasındaki Buhârâ Arap garnizonu tarafından çıkarıldı. Hilafeti Abbâsîlerin ele geçirmesine ve Hz. Ali soyunun göz ardı edilmesine kızgınlıktan dolayı çıkan isyan, Ebû Müslim'in komutanlarından Ziyad b. Salih tarafından Buhar Hudâ'nın da yardımıyla zorlukla bastırılabildi. Buhar Hudâ'nın Şerîk'e karşı Ebû Müslim'in birliklerine yardım etmesi olayı, onun Ebû Müslim taraftarı olduğunun bir göstergesi gibi değerlendirilebilir. Fakat böyle bir sonucun çıkarılıp çıkarılamayacağı oldukça şüphelidir. İsyana katıldığı rivayet edilen otuz bin kişinin büyük bölümü şehirli ya da Buhârâlı halktandı. Bu yüzden isyan aristokrat gruba karşı yapılmış yerli bir hareket niteliğini taşımaktaydı. Buhar Hudâ tarafından yönetilen aristokrat grubu, do-

ğal olarak isyanın bastırılması için Hükümet ile işbirliği yaptı. Ertesi yılın olayları başka bir yorum yapılmasına karşı yeterli bir kanıttır. Bu isyan hakkında en fazla bilgiyi veren Narşahî'ye göre, Ziyad Semerkant'ta da benzer bir hareketi bastırmak zorunda kalmıştı. Aynı yıl Belh Valisi Ebû Davud tarafından Huttal'a bir sefer düzenlendi. El-Hanaş başlangıçta direnmedi; fakat daha sonra Araplara karşı koymaya kalkıştıysa da Türklerin yanına, oradan da Çin'e kaçmaya mecbur kaldı. Burada direnişinden dolayı bir ödül olarak ona Yabgu unvanı verildi.[114] Huttal bu sefer sonucunda ilk kez etkin biçimde Arap valiliğine katıldı.

Ziyad b. Salih'in komutasında Seyhun ötesindeki Türk topraklarına yapılan bir sefer çok büyük, gerçekten etkin ve önemli sonuçlar doğurdu. Fakat ne Taberî'nin ne de ondan önceki tarihçilerin bu sefere işaret etmemesi şaşırtıcıdır. Görünüşe göre artık kayıp durumda bulunan bir eserden alınan kısa bir not, İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilmiştir. Arapça tarihlerde karşılaştığımız ilk rivayetin, Ziyad b. Salih'in Çin (Sîn) seferine ilişkin İbn Tayfur'un (ö.250/983) Bağdat üzerine yazdığı monografisinde geçen kısa ifade olduğu görülür.[115] Bu yüzden söz konusu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için Çin kaynaklarına ihtiyaç duymaktayız.[116] 747 ve 749 yıllarında Toharistan Yabgusu, Gilghit ve Chitral vadilerinde sorun çıkaran bazı küçük liderlere karşı Çinden yardım isteğinde bulundu. Kuça Valisi, bu konuda Kao-hsien-shih adlı bir Koreli subayı görevlendirerek gönderdi. Söz konusu kişi Karakurum'un yüksek geçitlerinde gerçekleştirdiği bir dizi seferle suçluları cezalandırdı. Son seferin ardından Kuça'ya dönmeden önce Şaş Hükümdarı'na karşı yardım etmesi için Fergana Hükümdarı tarafından davet edildi. Başlangıçta Kao-hsien-shih, Şaş Hükümdarı ile antlaşma yaptı. Fakat bazı bahanelerle sözünden dönüp şehri ele geçirince Hükümdarlığın veliahtı yardım istemek için aceleyle Soğd'a gidip Ebû Müslim'i

[114] Chavannes, *Documents*, 168. Marquart ve *«r,nshahr*, 303.
[115] *Kitâbu Bağdad*, band VI, ed. H. Keller, 8.12.
[116] Chavannes, *Documents*, 297 vd., Wieger, *Textes Historiques*, 1647.

müdahaleye ikna etti. Bunun üzerine Ziyad b. Salih komutasında güçlü bir ordu gönderildi. (Batı Türklerinin egemenliği altındaki Türgişlerin ardından onların yerine geçen) Karluklar ve Fergana ordusunun yanı sıra Çinliler Temmuz 751 (Zilhicce 133)'de Taraz yakınında bulunan Eslah'ta savaşa tutuştu. Bu sırada Karluklar savaş meydanını terk etti. Onlarla Arapların arasında kalan Kao-hsien-shih büyük bir bozguna uğradı. Bu savaş Çin gücünün Batı'da sona erişini göstermesine rağmen söz konusu durum dış baskıdan çok, iç karışıklık sonucunda gerçekleşti. Gerçekten bir zamanlar daha parlak dönemler yaşayan Çin'in uzun süredir varlığını sürdüren hakimiyet geleneğinin kısa bir sürede sona ereceğini, Soğd hükümdarları önceden akıllarından bile geçirmemişti. Çünkü Çin ordusu büyük ölçüde sınırları üzerinde bulunan Şaş'a aslında girmez miydi; Araplar ilk savaşı kazansa bile bu ordu yenilginin intikamını almak için geri dönmez miydi? Nitekim Şao-vu hükümdarları son defa olarak Buhârâ, Kiş, Soğd ve Uşrusana'da aynı anda gerçekleştirilecek bir isyan plânladılar. Fakat Çin bu konuda ne yardım ne de teşvik etti. Ebû Müslim'in Semerkant'ta bulunuşu Soğdiyanları korkuttu ve isyan sadece Kiş'te ciddî boyutlara ulaştı. Ebû Davud'un ordusu Kiş'e yakın Kendek'te yaptığı bir meydan savaşında isyancıları kolayca yenilgiye uğrattı; Hükümdar el-İhrîd ve pekçok dihkanı öldürdü. Semerkant'a gönderilen hükümdar sarayı hazineleri arasında "ender Çin işçiliği ürünü pekçok eşyalar, altın işlemeli kaplar, eyerler, ipek kumaşlar ve diğer sanat eserleri" bulunmaktaydı. Buhar Hudâ Kuteybe ve Soğdlu dihkanlar da bu isyan hareketine katılmanın cezasını hayatlarıyla ödediler.[117]

Eski rejim altında bağımsız bir Soğdiyana'yı yeniden oluşturmaya yönelik son girişim de böyle sonuçlandı. Buna karşın Soğd, Harizm ve Toharistan hükümdarları daha birkaç sene Çin'den yardım isteğinde bulunmayı sürdürdüler. Fakat İmparator "zihninde barış ortamını sürdürebilmenin hesaplarını yaptı,

[117] Taberî, III, 79 vd.; Narşahî, 8 sayfa sonunda; Chavannes, *Documents*, 140. ek notlar, 86, 91.

onlara övgü ve tesellide bulundu, ardından bazı uyarılar yaparak Batı topraklarında huzuru sağlamak için onları geri gönderdi." Ebû Müslim'in de Çin sarayı ile ilişkilerin sürdürülmesinin önemini anlamış olduğu görülmektedir. Çünkü Talas savaşının ertesi yıldan başlayarak Çin'e ardı ardına "siyah elbiseli Araplardan" elçilik heyetleri gönderdiği rivayet edilmektedir. Bir yılda üç heyet gönderdiği belirtilmektedir. Bu heyetlerin kısmen Çin'deki iç savaşla ilgili gelişmeler hakkında hükümeti bilgilendirme amaçlı olduğu muhtemeldir. Bununla birlikte yeni yönetimin ticaretlerindeki gerçek menfaatleri, görünürde etkili tüccar topluluklarını Abbasî yönetimiyle önceki gibi uzlaştırmaktı. Batı'daki Çin hakimiyet geleneğine öldürücü darbenin indirilişi, Talas Savaşı gibi tek bir olayla değil; 757'de İmparator'un, başkentine iadesi Orta Asyalı heyetlerin katkısıyla gerçekleşti.[118] Uzak ülkelerden gelip Çin'i sınırsız güce sahip ve fethedilemez bir imparatorluk gibi gören kimseler, artık Çin diplomasisinin ustaca gizlediği ölümcül zayıflığı bizzat gözleriyle gördüler. Çin nüfuzu bu darbenin etkisinden bir daha kurtulamadı.

Çin politikasının Batı Türk imparatorluklarını bütünüyle parçalaması da, bu kanattan hiçbir müdahale olasılığı bırakmamıştı. Bu yüzden Maveraünnehir dış destek arama olanağından yoksundu. Müslüman imparatorluğunun ilk Abbasî halifeleri tarafından yeniden ıslahı, zaman zaman ciddî boyutta olmakla birlikte arasıra çıkan isyanları değilse de, millî bağımsızlık için gerçekleştirilen toplu isyanların tekrarlanmasını engelledi. Şaovu Hükümdarları ve etkin dihkanlar Sâmânoğulları dönemine kadar sözde yöneticiliklerini sürdürdüler. Fakat onların büyük bölümü İmparatorluğun yeni politikasının kendilerine hem saygınlık hem de kârlı imkanlar sunduğunu görüp hemen bu fırsattan yararlandılar. Diğer yandan ise Doğu Horasan'da sık sık çıkan dinî görünümlü isyanlar, halk kitlesinin bölgeyi fethedenle-

[118] Wieger, 1684 vdd.; Chavannes, *Documents*, 158, not. 4, 298 vd. Krş. "Chinese records of the Arabs in Central Asia" adlı makalem, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, II, 618 vd.

re karşı amansız düşmanlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir.[119] Her şeye rağmen Bermekîlerin iktidarının sona erdirilişinden üç yıl sonra Rafi' b. Leys'in düzenlediği ayaklanmaya kadar tüm Maveraünnehir bu hareketlerin içinde yer almamıştır. Rafi' hareketinin gösterdiği olağanüstü başarı Maveraünnehirlilerin gözden düşmüş olmalarından kaynaklanan kızgınlıklarına bağlanabilir. Fakat Rafi'in, Nasr b. Seyyar'ın torunu olmasının da bu başarıda payı olabilir. Bastırılmış olsa da, bu isyan Maveraünnehir'in Abbasî İmparatorluğu'na katılmasıyla gerçekleşebilecek tek çözüme ortam hazırladı. İster akıllıca bir kararla ister güzel bir şans sonucu olsun, parlak İslâm medeniyetinin temellerini atma onuru Me'mun'a aittir. Orta Asya İranlıları kendi ırklarından bir hanedanın yönetimi altında bu medeniyetten yararlandılar.

[119] Bu isyanlar hakkında Prof. E.G. Browne "*Literary History of Persia*" I, 308 vdd.de ayrıntılı açıklamalar yapmıştır.

İNDEKS

A

Abdullah b. Âmir 29
Abdurrahman b. Nuaym, 85
Ahamenid İmparatorluğu 15
Âharûn 48, 55
Ahnef b. Kays 29
Akra' b. Hâbis 29
Âmül 31, 32, 49, 87, 111
Aşağı Toharistan 18, 23, 24, 29, 31, 38, 42, 47, 53, 54, 57, 74, 85, 93, 94, 97, 100, 101, 106, 111
Avarlar 17

B

Badgis 18, 23, 29, 30, 42, 48, 49
Bâhile 23, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 62, 63, 64, 65, 90
Bâhile Kabilesi 23, 47, 48, 50, 51, 52, 64, 65, 90
Barûkân 90
Batı Türkleri 17, 19, 22, 37, 114
Belâzurî 10, 13, 25, 26, 27, 32, 33, 35, 36, 39, 41, 48, 52, 54, 59, 60, 66, 68, 71, 90, 109
Belh 17, 18, 19, 23, 29, 30, 31, 48, 53, 54, 55, 81, 90, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 106, 111, 113
Beykent 19, 32, 34, 49, 50, 60, 61, 87, 89
Bîdûn 32, 36
Budizm 16
Buhar Hudâ 18, 32, 34, 36, 49, 55, 108, 109, 112, 114
Buhârâ 10, 18, 20, 21, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 65, 69, 72, 74, 76, 80, 82, 86, 87, 89, 92, 93, 96, 107, 109, 112, 114
Bükeyr b. Vişah 10, 39
Büyük İskender 15

C

Cerrah b. Abdullah 71
Ceyhun 9, 15, 17, 18, 19, 22, 31, 32, 34, 39, 47, 48, 54, 56, 62,

70, 80, 81, 83, 85, 86, 89, 93, 94, 101
Cezze 100, 101
Chavannes 24, 26, 76, 77, 83
Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî 89
Cüzcan 23, 29, 53, 54, 93, 100, 101

Ç

Çağaniyân 24, 31, 34, 39, 41, 42, 55, 74, 77, 82, 90, 92, 93, 96, 99, 111
Çin 8, 16, 19, 20, 21, 24, 26, 30, 37, 38, 49, 50, 58, 59, 62, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 83, 84, 88, 98, 105, 107, 110, 112, 114, 115
Çu 17, 99

D

Debûsiye 79, 87, 88
Demir Kapı 18, 22, 23, 48, 55, 107
Dîneverî 27, 111

E

Ebû Temmâm 35
Ebû Ubeyde 26, 27, 29, 35, 52, 59, 90
Eftalit 17, 18, 23, 31, 42, 56, 106
en-Nîsâbûrî 18, 33
Esed b. Abdullah 82, 84, 94, 110
Eslem b. Zür'a 34, 35, 81
Eşres b. Abdullah es-Sülemî 85
Ezd 27, 40, 41, 42

F

Fergana 18, 19, 20, 51, 61, 62, 66, 70, 74, 76, 79, 81, 82, 89, 102, 107, 108, 109, 113, 114
Fîrûz 30, 31, 37, 42, 49, 88
Firdevsî 15

G

Gûrek 58, 59, 61, 62, 64, 65, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 82, 86, 87, 88, 90, 91, 96, 97

Ğ

Ğışlaştan 48

H

Haccac 27, 32, 40, 41, 42, 43, 45, 50, 52, 54, 57, 58, 67, 68, 69, 71, 72
Halid el-Kasrî 85
Haris b. Süreyc 87, 93, 108, 110, 112
Harizm 20, 31, 36, 39, 41, 59, 60, 63, 65, 67, 74, 80, 88, 111, 114
Hatun 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 49
Hayyan en-Nabatî 52, 56, 71, 81
Herat 18, 22, 23, 29, 30, 111
Hisar dağları 19
Hiuen-Tsong 76
Hocende 36, 66, 79, 80, 82
Horasan 10, 25, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 49, 53, 56, 57, 58, 67, 68, 69, 78, 81, 85, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 106, 111
Houtsma 62, 63, 64
Hunuk Hudâ 49, 55
Hureys 41, 42
Huttal 22, 23, 35, 39, 72, 74, 85,

90, 94, 98, 99, 100, 105, 111, 113
Hz. Ali 30, 112

İ

İbn Âmir 23, 30
İbn Hâzim 27, 33
İbni Ebi'l-Amarrata 84
İli 17, 46, 68, 77
Irak 32, 40, 43, 78, 85
İran 9, 15, 16, 17, 18, 21, 30, 31, 56, 58, 69
İstemi 17

K

K'anglılar 16
Kabac Hatun 33
Kârin 30
Katan b. Kuteybe 87, 92, 106, 107
Kiş 19, 34, 40, 41, 55, 65, 80, 91, 92, 96, 111, 114
Ko-lo-pu-lo 97
Kunduz 22
Kuşan İmparatorluğu 16, 23
Kuşan tüccarları 55
Kuşanlar 17
Kuteybe 8, 22, 23, 27, 28, 33, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 106, 109
Kültegin 62

M

Marquart 24, 34, 62, 63
Maveraünnehir 8, 9, 19, 25, 28, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 57, 58, 64, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 86, 88, 95, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 115, 116
Maymurg 29, 97
Me-chu 77, 97
Merv 29, 31, 32, 41, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 58, 67, 69, 70, 80, 81, 90, 93, 94, 97, 98, 106, 107, 109, 111
Merv-Rûd 29, 41, 47, 53, 94, 111
Mevâlî 56, 82, 84, 85, 92, 107
Moğolistan 17
Muaviye 30, 32, 34
Muhammed b. Kasım 71
Mukan 17
Mûrgab 17
Musa b. Hazim 28, 94
Müceşşer b. Müzahim 90
Mühelleb 27, 33, 35, 40, 41, 43, 70, 84

N

Narşahî 20, 21, 26, 27, 32, 33, 35, 36, 49, 50, 51, 56, 106, 107, 113
Nasr b. Seyyar 28, 82, 85, 90, 92, 93, 98, 110, 111
Nesef 51, 55, 65, 69, 80, 94, 111
Nîzek 10, 42, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 97
Nihavend Savaşı 29
Nu-şe-pi 18

O

Orhon yazıtları 62
Osman b. Mesud 43

Ö

Ömer b. Hübeyre 78, 80, 81

P

Pamir 15, 19
Pîrûz Nahşîr 100

R

Rey 43
Ru'b Han 29
Rutbil 58, 72

S

Sabit b. Kutbe 39, 41, 54
Said b. Amr el-Haraşî 78
Said b. Osman 33, 34, 56, 59
Said Hudayna 77, 81, 84
Sasânî 15, 16, 20
Sebel 23, 43, 99
Selm 35, 36, 37, 52
Semerkant 8, 19, 20, 32, 34, 35, 36, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 70, 73, 74, 77, 78, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 107, 110, 113, 114
Semüre 34
Sevre b. el-Hur 90
Seyhun 15, 18, 19, 37, 47, 61, 65, 68, 70, 71, 74, 77, 82, 108, 113
Sicistan 31, 34, 35, 37, 58
Soğd 18, 19, 20, 22, 31, 33, 36, 47, 50, 51, 58, 59, 62, 64, 65, 66, 71, 74, 76, 79, 80, 81, 90, 93, 96, 100, 106, 107, 108, 113, 114
Soğdiyana 9, 16, 18, 19, 29, 31, 37, 38, 46, 47, 60, 61, 67, 74, 85, 103, 114
Soğdiyanlar 72, 73, 77, 82, 89, 90, 114
Soğdlular 25, 34, 36, 51
Su-Lu 77, 83, 99, 102

Ş

Şao-vu hükümdarlığı 32
Şaş 18, 61, 62, 66, 68, 82, 89, 100, 107, 108, 110, 112, 113, 114
Şu'be b. Züheyr 77
Şûmân 48, 55, 80

T

Taberî 10, 13, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 36, 41, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 59, 61, 66, 68, 70, 78, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 108, 109, 111, 113
Talas nehri 19
Tarhun 20, 33, 36, 43, 51, 52, 58, 64
Tavâvîs 92
Tevbe b. Ebî Üseyd 84
Tîş 48
Tibet 38, 46
Tirmiz 34, 35, 39, 41, 43, 48, 51, 90, 111
Toharistan 16, 22, 23, 29, 30, 38, 42, 47, 53, 54, 72, 76, 77, 83, 85, 90, 92, 94, 97, 100, 101, 102, 109, 111, 113, 114
Toharlı 16
Tu-ho 97
Tuğşâde 33, 49, 55, 65, 77, 107
Turan 9, 15, 17
Türgişler 47, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 85, 89, 90, 99, 107
Türk Şâd 22

Türkistan 16, 36
Türkler 7, 8, 24, 26, 38, 39, 47, 75, 78, 87, 88, 89, 91, 92, 99, 107

U

Ubeydullah b. Ziyad 10, 33
Uşrusana 20, 66, 79, 100, 108, 109, 114

Ü

Ümeyye b. Abdullah 10, 39, 40

V

Vambery 18
Van Vloten 14, 26, 59, 95, 109
Varagsar 78, 96
Verdan Hudâ 51, 52
Verdâne 21, 33, 49, 50, 51
Ya'kûbî 25, 27, 32, 36, 51, 61, 63
Yabgu 23, 24, 53, 54, 55, 91, 92, 94, 100, 101, 113
Yezdicird 29, 30, 88
Yezid 35, 40, 41, 42, 46, 70, 71, 72, 81, 84
Yuan-Chwang 19, 48
Yüe-Çi 16, 20

Z

Zâbulistan 22, 58, 72, 110
Zem 31, 40, 49, 89, 92, 94, 95
Zerefşan 19, 20, 22, 79, 86
Ziyad b. Ebîhi 30

BİBLİYOGRAFYA

El-Belâzurî, (1) (*Kitâbu'l-Ensâb*) *Anonyme Arabische Chronik*, Band XI, ed. W. Ahlwardt, Greifswald, 1883.

_____ (2) *Kitâbu Futûhi'l-Buldân*, ed. M.J.de Goeje, Leyden, 1865.

Ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Ahbâri't-Tıvâl*, ed. V. Guirgass, Leyden, 1888, *Fragmenta Historicorum Arabicorum*, c.I, Kitâbu'l-Uyûn'dan, ed. M.J.de Goeje ve P.de Jong, Leyden, 1869.

İbnü'l-Esîr, *Târîhu'l-Kâmil*, 12 c. Kahire, h. 1290.

İbn Hallikan, *Biographical Dictionary*, terc. Baron Mac Guckin de Slane, 4 c. Paris, 1842-1871.

İbn Hurdazbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed.M.J.de Goeje, (Bibl.Geog.Arab.VI), Leyden, 1889.

İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Maârif*, ed. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1850.

El-İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, ed. M.J. de Goeje, (Bibl. Geog. Arab. I.), Leyden, 1870.

En-Narşahî, *Description Topographique et Historique de Boukhara par Mohammad Nerchakhy*, ed. C. Schefer, Paris, 1892.

Et-Taberî, (1) *Annales quos scripsit Abû Ja'far ... at Tabarî*, ed. M.J. de Goeje et alii, 15 c., Leyden, 1879-1901.

_____ (2) *Chronique de Tabari traduite sur la version persane de ... Bel'ami par H. Zotenberg*, 4 c., Paris, 1867-1874.

El-Ya'kûbi, (1) *Kitâbu'l-Buldân*, ed. M.J. de Goeje, (Bibl. Geog. Arab. VII.), Leyden, 1892.

_____ (2) *İbn Wadhih qui dicitur Al-Ja'kubi Historiae*, ed. M. Th. Houtsma, 2 c., Leyden, 1883.

Yâkût, *Geographisches Worterbuch*, ed. F. Wüstenfeld, 6 c., Leipzig, 1866-1873.

W. Barthold, (1) *Turkyestan v'Epokhu Mongolskavo Nashyestviya*, St. Petersburg, 1898.

_____ (2) *Zur Geschichte des Christenthums in Mittel-Asien bis zur Mongolischen Eroberungen*, Almanca'ya çev. R. Stübe, Tubingen ve Leipzig, 1901.

_____, (3) Radloff'un adı altında bkz.

_____, (4) *Encyclopaedia of Islam*'daki maddeler.

L. Caetani, *Chronographia Islamica*, Paris, 1912- (poceeding).

Léon Cahun, *Introduction a l'Histoire de l'Asie: Turcs et Mongols des Origines à 1450*, Paris, 1896.

E. Chavannes, (1) *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidenteaux*, Petersburg, 1903.

_____,(2) *Notes Additionelles sur les Tou-Kiue Occidentaux*, T'oung Pao, V c. (1904).

H. Cordier, *Histoire Générale de la Chine*, I c. Paris, 1920.

M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia*, Oxford U.P., 1918 (çok geniş bir bibliyografyaya sahiptir.)

Encyclopaedia Britannica, 11. baskı, 1910-1911.

Encyclopaedia of Isl,m, Leyden ve London, 1913.

O.Franke, *Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904.

I. Goldziher, *Muhammandanische Studien*, band I, Halle, 1888.

A.von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 c., Vienna, 1875-1877.

G.Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905.

J. Marquart, (1) *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

_____, (2) *Historische Glossen zu den Alttürkischen Inschriften*, W.Z.K.M., c.XII (1898) s. 157-200.

_____, (3) «r.nshahr . . . , Berlin. 1901, with notices by:-

W.Bang, in Kel.t Szemle III (1902).

E. Chavannes in J.A. Ser. IX t. XVIII (1901).

M. J. de Goeje, in W.Z.K.M. XVI (1902).

Th. Nöldeke, in Z.D.M.G. LVI (1902).

Sir W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall*, yeni baskı, ed. T.H.Weir, Edinburgh, 1915.

Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden . . .*, Leyden, 1879.

Pauly's Real-Encyclopädie der Classichen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung, Stuttgart, 1895.

T. Peisker, "The Asiatic Background", *Camridge Mediaeval History*, c. I (1911).

W. Radloff, (1) *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, St. Petersburg, 1897, with appendix by-

W. Barthold, *Die Historische Bedeuting der Alttürk. Inschr.*

_____, (2) *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, St. Petersburg, 1899, with appendices by-

W. Barthold, *Die Alttürk. Insch. und die Arabischen Quellen.*

Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk.*

E. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khw,rizm*, 2 bölüm, Vienna, 1873 (S.B.W.A.).

K.Shiratori, *Uber den Wu-sun-stamm in Centralasien, Keleti Szemle* III (1902), s.103-140.

F.H.Skrine-E.D.Ross, *The Heart of Asia:*A History of Russian Turkestan, etc., from the Earliest Times. London, 1899.

M.A. Stein, (1) *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.

_____ (2) *Serindia*, c.I, Oxford, 1921.

E.Thomas, *Contributions to the Numismatic History of the Early Mohammedan Arabs in Persia*, J.R.A.S. First Series, c. XII (1850), s. 253-347.

W.Tomaschek, *Centralasiatische Studien*: I. *Soghdiana*, Vienna, 1877 (S.B.W.A.).

A.Vámbéry, *History of Bukhara from the Earliest Period down to the Present*, London, 1873.

G.van Vloten, *Recherches sur la Domination Arabe, etc., sous le Khalifat des Omayades*, Amsterdam, 1894.

J.Wellhausen, *Das Arabische Reich und Sein Sturz*, Berlin, 1902.

L.Wieger, S.J., *Tomes Historiques*, ? 1903-1905.

Yüan Chwang, *On Yüan Chwang's travels in India*, T. Watters, 2 c., London, 1904 (Oriental Translation Fund, New Series, c. XIV, XV)

Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi, Türkler için yeni bir dinî ve siyasî yapılanma sürecini başlatmıştır. Türk ve dünya tarihinde kalıcı izler bırakacak bir dönüm noktası olmuştur. Türk dünyası bu süreçte Araplarla kanlı çatışmalar yaşamışsa da, sonraki dönemlerde iki taraf ortak bir tarihin mimarları haline gelmişlerdir. Yüzyıllarca Türkler, İslâm dünyasının liderliğini yapmışlar; Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok Müslüman Türk devleti kurup dünyanın sayılı ve saygın milletleri içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu ortak tarihî yolculuğun başlangıcından bu yana bin yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ din, medeniyet ve siyaset sahnesindeki etkileri gözle görülür bir biçimde devam etmektedir. Böylesine büyük gelişmelere yol açmış bir tarihî sürecin köklerini araştırıp gün yüzüne çıkarmak, hiç kuşkusuz çok önemli olmalıdır.

Çağlar Yayınları